

I. rész

**A MAGYAR NYELV HELYE
A VILÁG NYELVEI KÖZT**

**I. VISSZATEKINTÉS A MAGYAR NYELVHASONLÍTÁS
TÖRTÉNETÉRE**

1. A FINNUGRISZTIKA KIALAKULÁSA

Mit tudunk a magyar nyelv őstörténetéről? Az idevágó kutatások eredményeit Bárczi Géza a következőképpen foglalja össze:

„A magyar nyelv a chanti (osztyák), manysi (vogul), komi (zürjén), udmurt (votyák), mari (cseremis), moksa és erze (mordvin), észt, finn, lapp nyelvvel együtt származik egy közös ősből. Ezt finnugor alapnyelvnek nevezük. Ez maga is történeti produktum, s kétségtelenül nem volt teljesen és tökéletesen egységes. Történetét tovább is tudjuk követni, mert a finnugor alapnyelv a szamojéd alapnyelvvel együtt megy vissza egy közös ősre, s ezt uráli alapnyelvnek nevezzük. Sőt, kerestek további kapcsolatokat az uráli és az altaji alapnyelv (melyből a török, a mongol, a mandzsu és a tunguz származott) között. Ezek viszonyának mibenléte azonban eldöntetlen kérdés. Sőt, az uráli és az indoeurópai között is kerestek ősrökoncsági kapcsolatot. Az e téren felmerülő problémák mindmáig ugyancsak nem jutottak megoldáshoz“ (Bev 31).

Mint látjuk, a tudomány mai állásában bebizonyítottnak tekinthetjük, hogy a magyar nyelv egyike a finnugor nyelveknek, valamint azt is, hogy a finnugor és a szamojéd nyelvek ősrökonok. Viszont eldöntetlen mindezeknek a nyelveknek az altaji meg az indoeurópai nyelvekhez való viszonya. Nem lehetetlen, hogy az uráli nyelvek az altaji nyelvekkel együtt alkotnak egy nagy nyelvcsaládot, az urál-altaji nyelvcsaládot. Az sem lehetetlen, hogy az

uráli nyelvek az indoeurópai nyelvekkel együtt alkotnak egy nagy nyelvcsaládot, amelynek egyelőre még nevet sem adott a nyelvtudomány. Ha azonban az uráli nyelvek ősrokonai egyrészt az altaji, másrészt pedig az indoeurópai nyelveknek, akkor nyilvánvalóan az indoeurópai és az altaji nyelvek is ősrokonai egymásnak. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az indoeurópai és a sémi nyelvek ősrokon-sága mellett is komoly érvek hangzottak el, akkor az összehasonlító nyelvtudomány előtt álló fő feladatként az indoeurópai, uráli, altaji és sémi nyelvcsaládok történeti kapcsolatainak tisztázását kell megjelölnünk.

Ebben a könyvben az uráli és az indoeurópai nyelvek ősrokonosságának bebizonyítására vállalkozunk.

Előjáróban feltétlenül meg kell említenünk, hogy a mai magyar nyelvtudósok általában nem hisznek talán az urál-altaji nyelvrokonságban sem, de kivált nem az uráli-indoeurópai nyelvrokonságban. Tőlük tehát semmiképpen sem várható az uráli nyelvek és az indoeurópai nyelvek történeti kapcsolatának feltárása és megvilágítása. Mint hitetlenségükre jellemző, árulkodó tényt említem, hogy például 7000 soros *Bevezetés a nyelvtudományba* című tanulmányában Bárczi Géza ennek a kérdésnek mindössze azt a két sort szenteli, amit az imént idéztem, és hogy *A magyar nyelvhasználat története* című tanulmányában Pápay József egyáltalán meg sem emlékezik az uráli és indoeurópai nyelvek összehasonlítása terén kifejtett erőfeszítésekről.

Ez azonban nem elég. A mai magyar nyelvtudósok nemcsak hogy nem hisznek az uráli-indoeurópai ősrokon-ság feltevésében, hanem azt éppenséggel olyan lidércnek tekintik, amely ingoványba csalja a keresőt. Ezért aztán nemcsak nem igyekeznek előbbre vinni a kérdés megoldását, hanem egyenesen eltanácsolnak mindenkit a kérdéssel való foglalkozástól, szép szóval csakúgy, mint a gúnyolódás mérgezetebb nyilaival. Jellemző például Zsirai Miklós 1943-ban tett ingerült megállapítása:

„Az összehasonlító nyelvészet már régesrég észrevette, sőt módszeresen be is bizonyította, hogy nyelvünknek a finnugor nyelvek a rokonai, s csak bizonyos hangulati gátlásokon, romantikus előítéleteken, vak-süket rigolyákon múlt, hogy a tudomány biztos eredményei máig sem

tudtak közönségünkben mélyebb gyökeret verni“ (Őst 13). „Vannak sokan, akik elfogadják ugyan a finnugor összehasonlítás perdöntő bizonyítékait, de keveslik a dib-dáb népekkel való rokonságot, tekintélyesebb ősiségre óhajtoznak, távolabbi rokoni kötelékek kibogozásán fáradoznak“ (Őst 275).

Hasonló csúfondáros hangütéssel találkozunk Ligeti Lajos nyilatkozatában is, aki szerint a művelt magyar nagyközönség ahelyett, hogy beérné a finnugrisztika Zsirai emlegette biztos eredményeivel, „tétován botladozik a délibábkergetőknek, a megszállott sámánkodóknak, a napi politika Sancho Pansáinak egyéni gusztusához, világnézetéhez szabott, egymással homlokegyenest ellenkező »elméletei« közt, és reménytelenül, kielégítetlenül keresi továbbra is a feleletet a nagy kérdésre: kik is vagyunk, honnan is jöttünk?“ (Őst 5).

Nem kíméletesebb Bárczi Géza sem, aki a „minden időben százsámra felbukkanó“ „tudománytalan, dilettáns teóriá“-k sorába utalja „a magyarnak... az angollal, a göröggel... való rokonítását“ (Bev 139)*.

Nem akarjuk szaporítani a hasonló húron pendülő nyilatkozatok számát, hiszen célunk csupán annak sajnálkozó megállapítása, hogy az uráli és az indoeurópai nyelvek történeti kapcsolatainak kikutatása és feltárása csak a hangadó magyar finnugristák minden támogatása nélkül, sőt csak ellenükre, csak nézeteik és dogmáik ellen vívott harcban végezhető el.

E nézetek és dogmák gyökerei a messzi múltba nyúlnak vissza.

Ismeretes, hogy a humanizmus, ez a jellegzetesen filológus-szabású szellemi áramlat Európa-szerte felébresztette az érdeklődést elsősorban az antik világ holt nyelvei, de aztán a néptől beszélt eleven nyelvek iránt is. A nemzeti nyelvű irodalmak megszületése, a könyvnyomtatás

* A gúnyos hangnem valójában azok ellen irányul, akik a finnugor nyelvek megkerülésével, a finnugor rokonságot tagadva vagy figyelmen kívül hagyva, közvetlenül rokonítják a magyar nyelvet „az angollal, a göröggel“; ezek az idézetek tehát nem bizonyítják azt, hogy a finnugrisztika művelői magához a finnugor—indoeurópai rokonsághoz is ugyanilyen visszautasítóan viszonyulnának. (*A szerk.*)

felfedezése és elterjedése mindenütt nyelvtanok írására, a beszélt nyelvek törvényszerűségeinek szabályokba foglalására vezet. Ezeknek a nyelvtanoknak általában a latin nyelvtan a mintája, és ez azt jelenti, hogy a különböző nyelvtanok szerzői a tárgyalt nyelvet legalábbis a latin-nal, de rendszerint más nyelvekkel is egybevetik. Így veszi kezdetét a kezdetben felszínes, de egyre jobban elmélyülő nyelvhasználat, amelynek eredményeként már a 16. században megállapítják, hogy a francia, a spanyol és az olasz a latin nyelvből származik, hogy a germán nyelvek nemcsak egymásnak, hanem a latinnak is rokonai stb.

A germán, a román és a szláv nyelvek korai egybevetését rendkívül megkönnyítette az a körülmény, hogy ezek a nyelvek egymás szomszédságában éltek. A spanyol grammatika írója éppúgy ismerte az olaszt és a franciát, mint megfordítva. Ugyanezt mondhatjuk a germán nyelvek vagy a szláv nyelvek grammatikusairól is.

Egészen más helyzetben voltak a magyar nyelvtanírók. A 16. és 17. század magyar társadalmában semmit sem tudott az észak-európai finnek, észtek, lappok nyelvéről. 1539-ben megjelent grammatikájában Sylvester János a héberhez hasonlítja a magyar nyelvet és néhány morfológiai egyezés alapján meg is állapítja, hogy „*magnam nostrae linguae cum sacra illa, nimirum hebraea, esse affinitatem*“. 1610-ben Szenczi Molnár Albert már kimondja, hogy „*cum Europeis nullam cognationem habere hanc nostram certum est*“. Hasonlóképpen nyilatkozik 1645-ben Geleji Katona is, aki azt állapítja meg, hogy „a’ Magyar nyelv egy az Orientalis lingvák között... és semmi egyéb nyelvekkel, az egy Sidon küvöl, rokonsága nintsen“.

Ezek az eszmék, mint látni fogjuk, a 19. század első felében a magyar nemzeti közgondolkodás ma is ható alkatelemeivé válnak (persze, némileg módosult formában).

A magyar és a finn, észt, lapp nyelvek hasonlóságát természetesen csak finnül vagy lappul is tudó filológusok vehették észre. Így aztán nem magyarok, hanem a német Fogel Márton és a svéd Stiernhielm G. voltak az elsők, akik Szenczi Molnár szótárának és nyelvtanának segítségével szókincsbeli, valamint nyelvtani szerkezeti egyezéseket mutattak ki a magyar és a finn, észt, lapp nyelvek közt. A szintén-svéd Strahlenberg terjesztette ki a ha-

sonlítás az egész finnugor nyelvcsaládra, és a finnugor nyelvcsaládon belül Fischer J. E. szentpétervári akadémikus jelölte meg a vogul és az osztják nyelveket a magyar legközelebbi rokonaiként.

A 18. század második felében aztán a magyar nyelvtudomány is bekapcsolódott a nyugati tudósok finnugor nyelvhasznító munkájába. Sajnovics János az első magyar tudós, aki megtanul lappul, és 1770-ben megjelenteti híres *Demonstratióját*, amelyben már a később megismert összehasonlító-történeti módszer segítségével vizsgálja és értelmezi a magyar és a lapp nyelv egyezéseit (Pápay József szerint szóegyeztetéseinek körülbelül egyharmada helyes). Művét Gyarmathi Sámuel teljesíti ki, aki *Affinitásában* már a finnugor nyelvek mindegyikét összehasonlítja a magyarral, és így megveti alapját a 19. században kivirágzó finnugrisztikának, sőt bizonyos értelemben magának az összehasonlító nyelvtudománynak.

A 18. században Sajnovics és Gyarmathi munkálkodásával párhuzamosan, sőt részint éppen annak ellenlábasként megindul a magyar nyelvnek a török nyelvekkel való rokonítása. Ennek a vonalnak Kalmár György, Pray György és kivált Beregszászi Nagy Pál a képviselője. Ez az utóbbi hevesen küzd a lapp—magyar (de csak a lapp—magyar) ősrökonság tétele ellen (a magyarnak a többi finnugor nyelvekkel való rokonságát elismeri). Nemcsak a magyar nyelvet, hanem — a lapp kivételével — általában a finnugor nyelveket a török, mongol és mandzsu nyelvekkel közös eredetűnek tekinti. Ő az első, aki a magyar *víz* és *név* szavak finnugor megfelelői mellett már az indo-európai megfelelőkre is rámutat.

A 19. század első éveiben Révai Miklós foglalja össze a 18. század kutatásainak eredményeit. Révai megkülönböztet „közelebb vagy távolabb való“ rokonságot. A magyarnak a finnugor nyelvekkel való egyezését közelebbi, a török nyelvekkel való egyezését távolabbi rokonsággal magyarítja, ugyanúgy, ahogyan ma is az urál-altaji nyelvek közös származásának hívei. Véleménye szerint ősrökonsági a kapcsolat a magyar és a perzsa, valamint a magyar és a héber nyelvek közt is. Végül pedig, ahogyan mondja: „S ha tovább megyünk, a' több nyelvekben észrevétett hasonlóságok gyönyörűen mutatják azoknak

közelebb vagy távolabb való tsodálatos megegyezéseket, 's felvezetnek az első eredeti egyetlen egy nyelvre.“ Révai tehát a monogenezis híve.

Tévedés volna azt gondolni, hogy Sajnovics, Gyarmathi és Révai munkáival a magyar nyelv egyéb nyelvekhez való viszonyának kérdése akár csak elvben is megoldódott. Biztosnak a monogenezis Révai hirdette álláspontjáról is csak két dolog látszott: az egyik az, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvcsaládba tartozik, a másik az, hogy Ádámról-Éváról minden nyelvvel rokon. Csakhogy a két bizonyosság közül egyik sem adott kielégítő feleletet a magyar őstörténet legfontosabb kérdéseire, amelyek közül itt csak egyetlenegy emelek ki: az európai népek és a magyar nép őstörténeti kapcsolatainak kérdését.

A lapp—magyar nyelvrokonság felfedezése egyáltalán nem hatálytalanította Szenczi Molnár 1610-ben tett megállapítását, amely szerint bizonyos, hogy a magyar az európai nyelvekkel nem rokon. De nem hatálytalanította ezt a megállapítást lényegében a monogenezis teljesen bizonytalan, mert bizonyíthatatlan feltevése sem. Sőt éppen a 19. század első felében, a finnugor nyelvrokonság felfedezése után váltak Sylvester, Szenczi Molnár, Geleji Katona és Komáromi Csipkés eszméi igazán a magyar közgondolkodás alkatelemeivé, természetesen a korszaknak megfelelő új járulékeszmékkel egyetemben.

A 19. század elején az antik világ humanista hagyatékát idéző klasszicizáló felvilágosító eszmeáramlatot Európa-szerte kezdi felváltani a nemzeti írott és íratlan múltra hivatkozó, a nemzeti sajátosságokat kereső, a népművészetet, folklórt felfedező, a zenében, táncban, viseletben, népszokásokban és főleg nyelvben az őseredetit nyomozó romantika. Mindenütt lázasan gyűjtik a nemzeti nyelv írott emlékeit, lehetőleg a legrégebbieket. És nem állanak meg ott, ahol az írott emlékek sora megszakad. A rokon nyelvekkel való összehasonlítás segítségével a nemzeti nyelv múltjának nyomozását évszázadokkal, sőt évezredekkel megnyújtják. Grimm Jakab, akinek *Deutsche Grammatikja* 1819-ben jelenik meg, megfogalmazza híres tételét: „Es gibt ein lebendigeres Zeugnis über die Völker, als Knochen, Waffen und Gräber, und das sind ihre Spra-

chen.“ Nem sokkal később megjelenik az indoeurópai nyelvhasználat korszakalkotó főműve, Bopp *Vergleichen-déjának* I. kötete (1833—1849).

Az indoeurópai nyelvhasználat jelentőségét a 19. század európai közgondolkodásában nehéz túlbecsülni. Amikor a felvilágosítók humanista racionalizmusát Európaszerte felváltja a romantikusok nacionalista historicizmusa, amikor a modern polgári nemzetek és nemzeti államok megeremtését mindenütt azzal igyekeznek alátámasztani, ami a nemzeti nyelvet beszélő népben sajátos, mástól eltérő, és amikor közeli és távoli múltban egyaránt ennek a senki mással nem közös sajátosnak a történeti gyökereit keresik — az indoeurópai nyelvhasználat, amelyet pedig nem utolsósorban a nemzeti nyelvek távoli múltja iránti érdeklődés teremt meg, a nemzeteket egymással szembeállító nacionalista következtetések kitűnő ellenszerének bizonyult. Hiszen minél távolabb hatolunk például a német vagy a francia nyelv múltjában, annál inkább csökken köztük a különbség, hogy végül az indoeurópai alapnyelv nagyszerű konstrukciójában teljesen el is tűnjék.

Így az a törekvés, amelynek eredeti célja a nemzeti specificumok nyomozása, néhány évtized alatt az európai népek közös múltjának közös kutatásává finomult, és ha nem is szüntette meg a népeket egymással szembeállító nacionalista eszmék hatékonyságát, mindenesetre azok ellensúlyozásának irányában, az európai népek szolidaritás-érzésének fejlesztése irányában hatott.

Ebbe a germán, szláv, román tudósokat összefogó közös erőfeszítésbe a finnugor nyelvrokonság felfedezése természetesen nem kapcsolta be a magyar nyelvtudományt. A magyar nép és nyelv, valamint az európai népek és nyelvek őstörténeti kapcsolatai tovább is homályban maradtak. A finnugor népek nélkül vagy a finnugor népekkel együtt: a magyar tovább is idegenként volt szembeállítható a többi Európával. A *Grosse Wahrheiten* című magyarellenes röpirat (1792) éppen a lapp—magyar rokonság alapján ócsárolja a magyart: „A magyarok nagyra vannak az ő keleti származásukkal, pedig csak a minap bizonyították rájuk, hogy hazájuk tulajdonképpen a Jeges-tenger vidéke, édestestvéreik a lappok, a vad szibériai

népek“ (Id. MNyT 17). A finnugor nyelvhasználat a magyar őstörténet megvilágítása helyett történelmen kívül taszította a régi magyarokat.

Így aztán 1828-ban, tehát 58 évvel Sajnovics *Demonstratiójának* megjelenése után, Vörösmarty költészetében tragikus hangsúllyal élednek újra Szenczi Molnár és Geleji Katona egykori tételei:

„Néz Nyugatra, borus szemmel néz vissza Keletre
A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének.“

A születő finnugrisztika nem tudta, nem is tudhatta kiküszöbölni a magyar közgondolkozásból a testvértelenség kínzó tudatát, mivel képtelen volt megvilágítani a magyar nyelvnek a szomszédságában beszélt európai nyelvekhez való történeti viszonyát.

És éppen ekkortájt, 1833-ban jelent meg a Tudományos Gyűjteményben Kőrösi Csoma Sándor calcuttai levele, amelyben a tudós levélíró nem kevesebbet jelent be, mint hogy a magyar nyelv rokona a szanszkritnak s így természetesen az indoeurópai nyelveknek is. „A magyar tudósok — írja — majd ha a szanszkrit irodalommal jobban megismerkednek, csodálkozni fognak rajta, hogy ez a régi nyelv milyen nagy rokonságban van a mi anyanyelvünkkel.“ Ez a bejelentés kiindulópontja lehetett volna a finnugor—indoeurópai nyelvhasználatnak, a magyar nyelvtudomány bekapcsolódásának az indoeurópai nyelvhasználat éppén akkoriban kiterjedő nagy művébe, germán, szláv és román nyelv kutatók közös erőfeszítéseibe. Már maga a közösen végzett munka, de kivált annak nyelvtörténeti és általában őstörténeti eredményei a magyar különállás tudatát fokozni törekvő nacionalista tendenciák ellen hatottak volna a magyar közgondolkozásban.

Nem így történt. Kőrösi Csoma levelére jóformán nyomban megjelenése után válaszolt Pecz Leopold soproni lelkész, aki a magyar és a szanszkrit számnevek egybevetése alapján Kőrösi Csoma eredményeinek közlését meg sem várva, ellentmondást nem tűrő hangon állapította meg, hogy „a’ szanszkrit nyelvnek a’ magyarhoz éppén semmi köze sints“. Ma már tudjuk, hogy a számnevek egyezése nem feltétlen kritériuma a nyelvrokonságnak, hiszen a

finnugor és a velük kétségtelenül rokon szamojéd nyelvek számnevei sem egyeznek; a 19. század elején azonban majdnem dogmaszámba ment, hogy a nyelvrokonság egyik bizonyítéka a számnevek egyezése (Rask Rasmus tétele).

A szanszkrit—magyar, lényegében a finnugor—indoeurópai nyelvrokonság feltevését a harmincas évek akusztikájában délibábos nyelvhasználatként érzékelték. A délibábos nyelvhasználat akkoriban ülte orgiáit. 1825-ben jelent meg Horvát István főműve, *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből*, amelyben a szerző nem kevesebbre vállalkozott, mint a magyarok Ábrahám-tól Árpádig tartó őstörténetének megírására. (A magyar—zsidó atyafiság elmélete is a 16. század hagyatéka!) 1829-ben közölte *A jászokról mint magyarnyelvű népről és nyilasokról* című tanulmányát, amelyet 1830-ban nyomon követett a folytatás: *A jászokról mint toxotákról, ionokról, pannonokról, pelagusokról, paeonokról és hellénekről*. Horvát gyermekded szóegyeztetéseit és nyelvészeti pánhungarizmusát éppen Kőrösi Csoma levelének megjelenése táján, a harmincas években igyekeztek Bajzáék tudományos hitelétől megfosztani. Ebben a légkörben a Kőrösi Csoma bizonyító anyagát persze nem ismerő, de Horvát bizonyító anyagától eliszonyodó józanabb közvélemény Kőrösi Csoma lelkes kinyilatkoztatásának szükségyszerűen fölébe helyezte Pecznek a kor tudományos színvonalán álló fejtegetéseit.

A szanszkrit—magyar rokonság eszméjének csatavesztése aztán a reformkorszak magyar közgondolkodásában végleges diadalhoz juttatta a nem-európai magyarság eszméjét. A reformkorszak nagy gondolkotatója, Széchenyi István már csak a magyar különállásban, csak Európa népeivel szembe fordulva tudta megfogalmazni modern történelembe lépő népének nemzeti programját: „A magyar népnek nincs kevesebb hivatása, mint képviselni — Európában egyedüli heterogén sarjadék — ázsiai bölcsőségében rejtőző, eddigelé sehol érettségre nem virult sajátosságait.“ Széchenyi híres fogalmai és fogalmazásai közül valók: „Kelet Népe“, „egyedül vagyunk“ stb. Később, a 19. század végén, a magyar polgári nacionalizmus hanyatlási, tehát agresszív korszakában, ezekből az előzményekből született meg az Európára törő volgai lovas alakja,

hogy aztán az első világháború előestéjén Ady fájdalmas-ironikus átköltésében átadja helyét a vakon ügető hajdani eltévedt lovasnak.

Pecz értekezésének megjelenése óta — 125 esztendeje! — a magyar nyelvudomány mit sem akar tudni a finnugor—indoeurópai nyelvrokonságról. A század második felében a finnugrisztika már a szűkített, azaz a közeli nyelv-rokonokra korlátozott összehasonlító módszer jegyében szerveződött meg. Az összehasonlítás nyelvi anyagát Reguly Antal gyűjtötte össze, Hunfalvy Pál kezdte feldolgozni, a magyar és a külföldi kutatók eredményeit pedig Budenz József összegezte. *Magyar—ugor összehasonlító szótárában* 996 magyar tőszót egyeztetett rokonnyelvi szavakkal; ezenkívül megírta *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktanát*. Budenz eredményeit később megrostálták; Szinnyei József *Magyar nyelvhasznításában* már csak mintegy 550 szóegyeztetést találunk, amelyek közt ráadásul sok a Budenznél elő sem forduló egyezés.

Tárgyunk szempontjából a lényeges az, hogy a magyar finnugrisztikának Budenz adta meg ma is érvényes munkaszervezetét, ő tette uralkodóvá a szűkített összehasonlító módszert. A szűkített összehasonlító módszer azon az elven alapszik, hogy a távolabbi rokon nyelvekkel való egybevetés előtt a finnugor nyelveket kell egybevetni, az egybevetés alapján a finnugor alapnyelvet rekonstruálni, és majd csak ezután hasonlítani a rekonstruált alapnyelvet a távolabbi rokon — például altaji — nyelvek szintén rekonstruálandó alapnyelvéhez. Ami pedig a finnugor nyelvek egybevetését illeti, azt a távolabbi rokon nyelvekre való minden tekintet nélkül kell végezni.

A szűkített összehasonlító módszer elméleti alapját az a hibás feltételezés alkotja, hogy a távolabbi rokon nyelvek adatainak figyelembevétele semmivel sem járulhat hozzá a közelebbi rokon nyelvek kapcsolatainak tisztázásához, sőt inkább zavarja ezt a tisztázó munkát. Ez persze tévedés.

A Budenztól meghonosított szűkített összehasonlító módszernek legalább két káros következményére kell rámutatnunk: 1. fékezi a nyelvudományi kutatást, mert „egyelőre“ összeszűkíti a nyelvhasznítás területét; 2. azaz, hogy az összehasonlításból „egyelőre“ kizárja a tá-

volabbi rokonokat, a vizsgált nyelvet viszonylag nem-rokon nyelvként állítja szembe a távolabbi rokon nyelvekkel, és ez a viszonylagos nem-rokonság hamarosan tételes nem-rokonsággá fajulhat.

Állításaimat a nyelvtörténet tökéletesen igazolja.

A 19. században még mindenki elfogadta az urál-altaji rokonság tudományos feltevését, elfogadta maga Budenz is. *Magyar nyelvhasznításában* Szinnyei József már tudóskodó pedantériával szükségesnek látja hangsúlyosan megjegyezni, hogy „az uráli és az altaji nyelvcsoporthoz a rokonsága csak föltevés” (kiemelés Szinnyeitől). *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink* című munkájában Gombocz Zoltán, jóllehet a szűkített összehasonlító módszer álláspontjáról vizsgálódik, tehát azokat a török szavakkal egyező magyar szavakat, amelyek megfelelőit a finnugor nyelvekben nem sikerült kimutatni, valamely török nyelvből való átvételnek tekinti, ér igénkkel kapcsolatban mégis még azt mondja, hogy „rendkívül gazdag alak- és jelentésfejléményei inkább arra mutatnak, hogy ősrakonsággal s nem aránylag újabb kölcsönvétellel van dolgunk”, de már Bárczi Gézának négy évtizeddel később megjelent SzSz-ában azt olvassuk, hogy az ér átvétel „valamely török nyelvből a honfoglalás előtt”, ami más szavakkal azt teszi, hogy Bárczi nem hisz az urál-altaji rokonságban.

Állításom igazsága még szembetűnőbben mutatkozik meg a finnugor és az indoeurópai nyelvek összehasonlításának történetében.

2. A FINNUGOR—INDOEURÓPAI NYELVHASZNÍTÁS

Már említettük, hogy magyar szavakat első ízben Beregszászi Nagy Pál hasonlított indoeurópai nyelvek szavaihoz (*név, víz*). Révai Miklós a monogenezis híveként szükségszerűen hitt a finnugor—indoeurópai nyelvrokonságban is. A magyart indoeurópai nyelvvel először Kőrösi Csoma Sándor hasonlította össze; eredményeit sajnos nem ismerjük.

A külföldi tudósok közül kisebb-nagyobb határozottsággal a finnugor és az indoeurópai nyelvek ősrakonsága

mellett foglaltak állást Grimm J. (*Geschichte der deutschen Sprache*ban s másutt is), Diefenbach L. (*Gotisches Wörterbuch, Origines Europaeae*), Lönnrot (finn szótárában), Donner (*Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen*) és Europaeus, aki — éles ellentétben Peczel — éppen a számnevek elemzésére alapítja állításait.

A kérdés minden vonatkozására kitekintő összefoglaló munkában először Anderson N. foglalkozik a kérdéssel. Könyvének címe: *Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indo-germanischen Sprachen* (Dorpat, 1879).

Anderson tétele a finnugor és az indoeurópai nyelvek távoli rokonsága. Szerinte a finnugor nyelvek alapnyelve és az indoeurópai nyelvek alapnyelve egy közös őstől származik, amely elég jelentősen különbözött mind az indoeurópai, mind pedig a finnugor alapnyelvtől. A finnugor nyelvek tehát rokonai az indoeurópai nyelveknek, anélkül azonban, hogy az indoeurópai nyelvek sorába tartoznának.

Bizonyítékul szavak és formánsok egyezését hozza fel. Szóegyeztetéseiből valók: *hall* ~ latin *cluo*, *név* ~ ószláv *ime*, szanszkrit *nāma*, *víz* ~ szláv *voda*, *fél* — szláv *pol*, *méz* ~ szláv *medъ*, szanszkrit *madhu*, *szer* ~ latin *series*.

Szembeötlő a személyes, a mutató és a kérdő névmások egyezése (l. az Alaktanban).

Anderson tanulmányát Budenz bírálta a NyK 15. kötetében. Elismeri a névmástők és több képző egyezését, de ezek az egyezések szerinte nem bizonyító erejűek, mert nem kényszerítenek a közös eredet feltevésére, más feltevessel is megmagyarázhatók, tudniillik a véletlen találkozás feltevésével. Az alaktani egyezések magukban nem bizonyítanak rokonságot. Az ilyen egyezések alapján inkább a rokonság fokára, mint magára a rokonságra nézve vonhatunk le következtetéseket, abban az esetben tudniillik, ha előbb nagyszámú szóegyezéssel már igazoltuk az egybevetett nyelvcsaládok ősrökonságát. Budenz kevesli az Andersontól kimutatott szóegyezések számát (és ebben igaza is van). Másrészt úgy véli, hogy a finnugor nyelvek hangrendszere (mint ő mondja: „szóalkotó eljárása“, vagyis az a mód, ahogyan ezekben a nyelvekben a be-

szédhangokat szavakká sorakoztatják) lényegesen különbözik a magánhangzó-illeszkedést nem ismerő és a szavakat gyakran mássalhangzó-csoportokkal kezdő indoeurópai nyelvekétől. Csakugyan, Anderson nem kísérelte meg a finnugor és az indoeurópai nyelvek hangjainak az egyeztetését. Ezt a hiányt azonban Budenz sem igyekezett pótolni. Budenz ugyanis Anderson munkáját a teljes tagadás álláspontjáról bírálta, mint annak idején Pecz Leopold is Kőrösi Csoma feltevését. Sikere is hasonló volt Pecz sikeréhez: senki a magyar nyelvtudomány munkásai közül nem mert Anderson védelmére kelni vagy az Andersontól megkezdett nyelvhasználat folytatására vállalkozni.

Két évtized múlva H. Sweet angol nyelvész nyúlt újra a kérdéshez. *The History of Language* című munkájában felsorolja az indoeurópai és a finnugor nyelvek közt mutatkozó egyezéseket, és teljes határozottsággal a két nyelvcsalád közös eredete mellett tör lándzsát. Szerinte az összehasonlító nyelvtudomány egész épülete romokba dülne, ha a két nyelvcsalád közt mutatkozó egyezéseket nem az indoeurópai és a finnugor nyelvek közös eredetének bizonyítékaként fognók fel. Kevésbé szenvedélyesen, de tartalmilag hasonlóképpen nyilatkozik a jeles indogermanista Hirt Hermann is, aki *Die Indogermanen* című munkájában Anderson és Sweet munkájának eredményeit ekként értékeli: „Valóban, senki, aki előítélet nélkül foglalkozik a finnel, nem hunyhat szemet azok előtt a feltűnő hasonlóságok előtt, amelyek e nyelv és a mi nyelveink közt mutatkoznak. Habozás nélkül merem állítani, hogy ha egy újonnan felfedezett nyelv az indogermánnal annyi egyezést mutatna, amennyit a finn mutat, azt a nyelvet minden nyelv kutató indogermánnak nyilvánítaná“ (Idézi Paasonen, FUF VII 15).

A soron következő jelentős tanulmány a svédországi *Le Monde Oriental* című folyóirat első számában jelent meg, Wiklund svéd nyelvész tollából: *Finnisch-ugrisch und indogermanisch*. Ez a tanulmány elsősorban polémikus fogantatású. Sorra veszi azokat az érveket, amelyeket a finnugor és az indoeurópai nyelvek ősrokonsága ellen szoktak felhozni (mint amilyen például a számrendszer eltérése vagy az alaktani eltérések, például nemek hiánya, flexio

és ragozás különbsége) és bebizonyítja, hogy a két nyelvcsalád közt mutatkozó különbségek éppenséggel nem zárják ki ősrökonságuk lehetőségét. Wiklund óta nincs egyetlen nyelvész sem, aki a finnugor és az indoeurópai nyelvek ősrökonságának lehetőségét kétségbe vonná; ez tanulmányának maradandó eredménye. De érdeme az is, hogy a hasonlítást kiterjeszti a finnugor nyelveken kívül a szamojéd nyelvekre is, tehát az uráli nyelvcsalád egészére. Sajnos azonban, amit így extenzitásban nyert, azt tanulmánya intenzitásában elvesztette.

Így aztán vizsgálódásainak végső eredményét maga is némileg szkeptikusan fogalmazza meg: „A végeredmény már most is egészen kétségtelen: az indogermán és a finnugor nyelvek ősrökonok. Azt persze nem remélhetjük, hogy a közös forrásból való eredet törvényeit valaha pontosabban fogjuk ismerni: ez az eredet a beláthatatlan régi időkbe esik, ismereteink mindig felületesek lesznek, s azok, akik mindenütt matematikai bizonyítékokat akarnak, az eredményekkel soha nem lesznek megelégedve.“

A szkepszisben még tovább ment Wiklund magyar bírálója, Schmidt József, akinek bírálata a NyK 36. kötetében jelent meg. Schmidt mindenekelőtt elismeri Wiklundnak azt az igazát, hogy a finnugor és az indoeurópai nyelvek közt mutatkozó eltérések nem zárják ki a két nyelvcsalád ősrökonságának lehetőségét. Mindamellett Wiklund bizonyítékait az ősrökonság mellett nem tartja döntő bizonyítékoknak. Sőt, szemben Wiklunddal, aki szerint a finnugor—indoeurópai ősrökonság a részletekben való bizonytalanságok ellenére is kétségtelen, Schmidt azon az állásponton van, hogy ez az esetleges finnugor—indoeurópai ősrökonság olyan távoli, hogy amilyen lehetetlen cáfolni, éppen olyan lehetetlen bizonyítani is.

Schmidt a hullámelmélet álláspontjáról mindenekelőtt elmossa a határt az eredeti szavak és az átvett szavak kategóriája közt. De ha az eredeti szavak és az átvett szavak között nem vonható éles határvonal, akkor a művelődési nyelvrokonság és az eredet szerint való ősrökonság fogalma is egybemosódik. Schmidt szerint nagyon távoli nyelvrokonság esetében lehetetlenség megállapítani, hogy a köztük mutatkozó bármilyen természetű egyezések va-

jon a közös eredet vagy a kölcsönvétel feltevésével magyarázandók-e. Mert szerinte nincsen olyan nyelvi eszköz, amely ne lehetne kölcsönvétel tárgya. „Az átvételnek — mondja — nincs határa, nincs rációja; átvesznek elsősorban kultúrshókat, de aztán mindent a világon s minden belátható szükség nélkül.“ És ezt Schmidt nem csupán a szókészletre érti, hanem a nyelv alaktani eszközeire is: „flexivikus egyezések is csak oly módon terjedhettek az ősnyelvben, mint a lexicálisak, ti. átvétel útján.“

Szemmel látható, hogy a szélsőségesen agnosztikus Schmidt soha fel nem fedezte volna például a finnugor és a szamojéd nyelvek ősrókonságát. Nem alkotó szellem, sőt az alkotó szellem merészebb feltevéseiben már eleve valami tudóshoz nem méltó dogmatikusságot lát, nem is gyanítva, hogy ő maga a dogmatikus.

Wiklund és Schmidt terméketlen vitája után Paasonen finn nyelvész próbálja helyes vágányra terelni a kérdést. *A finnugor és az indoeurópai nyelvek ősrókonságának kérdéséhez* című tanulmányában (FUF VII) elmondja a kérdés történetét, összegezi az eredményeket, s azokat újakkal tetézi. Új szóegyeztetései közül valók: *nyaláb* ~ lat *nōdus*; *visz, viv-* ~ lat *veho*; *ne* ~ lat *ne-*, pl. *nescio*. Bevonja a hasonlításba a jukagir nyelvet, és ki is mondja, hogy ezzel oly útra lépett, melynek végállomása a *l'unità d'origine del linguaggio* lehet, bár jól tudja, hogy „erre az útra a finnugor—indogermán nyelvhasonlítás képviselői még nem akarnak rálépni“. Tanulmányának legfőbb érdeme azonban az, hogy szembeszáll Wiklund ismeretelméleti pesszimizmusával (Schmidtrel nem vitatkozik). „Ha — mondja igen helyesen — a Wiklundtól és másoktól egybevetett indoeurópai és finnugor (meg szamojéd) szavak, amelyek mássalhangzói többnyire igen figyelemreméltóan egyeznek, valóban valamely leszármazási kapcsolatban állanak, akkor joggal gondolhatunk először is arra, hogy ezek a szóegyezések nem az egyedüliek, másodsor pedig arra, hogy az egyező szavakban megfigyelhető hangmegfelelések nem olyan bonyolultak és kifürkészhetetlenek, hogy róluk éppen semmi megfoghatót ne lehetne mondani.“

Paasonen tehát 1907-ben, egy, félévszázaddal ezelőtt, az indoeurópai—finnugor ősrökság kérdését megoldásra érett és időszerű feladatként jelölte meg. „Most — írta idézett tanulmányában —, miután az indoeurópai és a finnugor nyelvek ősrökságának kérdése újra napirendre került, kívánatos volna, hogy megtárgyalása ezúttal ne várasson ismét évtizedekig magára.“ Mint láttuk, a feladat időszerűségének hangoztatásán kívül meg is próbált maga is hozzájárulni a kérdés megoldásához.

Azóta öt évtized telt el. Ez alatt az öt évtized alatt Budenz szűkített összehasonlító módszere nagyobb tért hódított, mint valaha. A mai magyar finnugristák nemcsak lemondtak a finnugor—indoeurópai nyelvhasznításról, hanem azt egyenesen a dilettáns tevékenységek sorába száműzték.

Ennek az áldatlan helyzetnek a kialakulását akaratlanul maguk a két nyelvcsalád közös eredetét valló nyelvészek is elősegítették. Íme, hogyan vázolja fel a tennivalókat a tette legkészebb Paasonen: „Az ősrökság kérdésének megoldása érdekében mindenekelőtt az egyes alapnyelvek, az indoeurópai, a finnugor és a szamojéd alapnyelv közös — illetőleg egyelőre csak feltehetőleg közös — szókincsének minél teljesebb összegyűjtését és egybevetését látom szükségesnek. Ha aztán a hangmegfelelésekben bizonyos szabályszerűségek mutathatók ki, akkor a véletlen találkozás lehetősége kizárt dolog. A továbbiakban pedig kritériumokat kell találnunk ama kérdés eldöntéséhez, hogy vajon ősröksággal vagy kölcsönzéssel van-e dolgunk. Csak miután a szókincs és a hangtan terén végzett kutatások oly eredményeket mutathatnak fel, amelyek az ősrökság elméletének kedveznek, vehetők tekintetbe az ősrökság kérdésének végleges eldöntésében a különben semmitmondó nyelvtani analógiák“ (FUF VII 22).

A továbbiakban látni fogjuk, hogy ennek az útmutatásnak minden pontja helytálló, egyetlenegynek a kivételével. Paasonen, ebben a kérdésben Budenzcel egy csapáson haladva, nem a reálisan létező és szóban vagy írásban hozzáférhető indoeurópai és finnugor egyesnyelvek, hanem az egyesnyelvek összehasonlítása alapján kikövetkeztetett alapnyelvek — tehát a bennünket foglalkoztató esetben az indoeurópai és a finnugor alapnyelv — össze-

hasznosságát kívánja. Mivel ezek az alapnyelvek maguk is összehasonlítás révén létrehozott konstrukciók, összehasonlításukat másodfokú összehasonlításnak, Paasonen módszerét pedig a másodfokú nyelvhasznosság módszerének nevezhetjük.

Kétségtelen, hogy könnyebb egy töviről hegyre ismert reálisan létező nyelvet egy töviről hegyre ismert reálisan létező nyelvhez hasonlítani, mint konstrukciót konstrukcióhoz. Joggal merülhet hát fel az a roppant gyakorlati jelentőséggel bíró kérdés, hogy vajon kikerülhetetlenül szükséges-e a Paasonentől megkívánt második fokozat közbeiktatása a finnugor és az indoeurópai nyelvek összehasonlításában. De vajon a finnugrisztika jelen állásában egyáltalán lehetséges-e ennek a második fokozatnak a közbeiktatása, vajon ismerjük-e eléggé a finnugor alapnyelv hangrendszerét, szókincsét és nyelvtani szerkezetét ahhoz, hogy megbízható tudományos eredmények reményében a kívánatos módszerességgel hasonlítsassuk?

Az eddigi kutatások eredménytelensége azt bizonyítja, hogy a finnugor—indoeurópai ősrökonság kérdése a másodfokú nyelvhasznosság módszerével nem oldható meg. Ebből a körülményből azonban helytelen volna arra következtetni, hogy tehát a kérdés nem érett meg a megoldásra. Igenis megérett, csak az összehasonlításnak új, célravezető módszerét kell kidolgozni.

A módszertani kérdések részletesebb taglalása előtt még csak arra szeretnék rámutatni, hogy a finnugor—indoeurópai ősrökonság kérdésének megoldása nemcsak lehetséges, hanem szükséges is, mert megoldása nélkül a finnugor nyelvek összehasonlítása sem művelhető eredményesen. Lehetetlen ugyanis nem foglalni állást vagy az ősrökonság feltevése mellett, vagy az ősrökonság feltevése ellen.

3. A FINNUGOR—INDOEURÓPAI ŐSROKONSÁG KÉRDÉSE ÉS A FINNUGRISZTIKA

A mai magyar nyelvtudomány uralkodó felfogása szerint a finnugor—indoeurópai nyelvhasznosság bizonyos értelemben fölösleges tudomány, amolyan tudományos fény-

üzésféle, amelynek eredményeit a finnugor nyelvhasználat mindenestre nélkülözni tudja (idevágó munkálatokat a Magyar Tudományos Akadémia munkaterve egyáltalán nem irányoz elő). E szerint a felfogás szerint a magyar nyelv és általában a finnugor nyelvek őstörténetének döntő fontosságú kérdései tisztázhatók a finnugor és az indoeurópai nyelvek összehasonlítása nélkül, a finnugor és az indoeurópai nyelvek történeti kapcsolatának feltárása nélkül is.

Jellemző e tekintetben Bárczi Géza eljárása. *Szófejtő Szótára* Tájékoztatójában megállapítja, hogy „már a finnugor nyelvközösség is vett át más nyelvből szavakat“ és ezekről aztán azt mondja: „Az ilyen régi kölcsönzések teljesen ősi szókincsünkbe tartoznak s szótárunk nem is jelzi őket másképpen, mint finnugoroknak.“ Legtöbbször magát az egyezés tényét sem jelzi. Így például a *víz* címszó alatt a következő szöveget találjuk: „finnugor eredetű, vö vogul *wit* 'ua', cseremis *wüt* 'ua', finn *vete-* 'ua', megfelelőik zürjén-, votyák-, mordvinban“. Semmi utalás a szláv *voda* 'ua', angol *wet* 'nedves; nedvesség', latin *unda* 'tengerár' szavakra. Hasonlóképpen a *név* és más szavak esetében.

Ez a kényelmes megoldás persze feloldja a szótár szerzőjét az alól a kötelezettség alól, hogy állást foglaljon a tárgyalt szavak eredetének kérdésében. Azt például az SzSz forgatója semmilyen jelből meg nem tudhatja, hogy vajon *víz* szavunknak a lengyel *woda* szóval való egyezését Bárczi ősrökönsséggel vagy kölcsönzéssel magyarázza-e.

A határozott válasz elodázása a finnugor—indoeurópai ősrökönsség kérdésében a mai magyar nyelvtudomány jellemző vonása.

Már idéztük Bárczit: „Sőt, az uráli és az indoeurópai közt is kerestek ősrökönsségi kapcsolatokat. Az e téren felmerülő problémák mindmáig ugyancsak nem jutottak megoldáshoz“ (Bev 31).

Az állást nem foglaló Bárczi hagyományt folytat. Pár évtizeddel korábban ugyanígy nyilatkozott Zsirai Miklós is: „A magyart, a finnt, a lappot, általában a finnugor nyelvek legtöbbjét, sőt az egész finnugorságot különféle

nyelvekkel, nyelvcsoportokkal próbálták eddig rokonítani... Az uráli és az indoeurópai nyelvcsalád sem egészen idegen egymástól, óvatosan tehát úgy fogalmazzuk meg a kérdésre vonatkozó véleményünket, hogy együvértartásuk nem lehetetlen“ (Őst 277).

A tájékozatlan olvasó persze nem érti, nem is értheti ezt a dodonai fogalmazást. Hogyan értse azt, hogy „nem egészen idegen“? Mit értsen „együvértartásuk“-on?

A dodonailag fogalmazó Zsirai is hagyományt folytat. Emlékeztetnünk kell a pár évtizeddel Zsirai előtt nyilatkozó Schmidt József tételére, aki közös eredet és ősrégi kölcsönzés közt — a hullámelmélet eltorzításával! — elmosta az éles határvonalat, és azt állította, hogy „ősrokonság és primordiális átvétel lényegében egy; a kettőt elválasztani velejében hiú és a priori eredménytelen törekvés“ (NyK 36. 466). Nos, ebben a tételben gyökerezik Zsirai sajátos fogalmazása. E fogalmazás célja olyan fogalmakkal operálni, amelyek az ősrókonság álláspontjáról és az átvétel álláspontjáról egyaránt elfogadhatók.

A kétértelműségnek ez a Schmidttől Bárcziig húzódó vonala azonban szembeötlően helytelen. Kniezsa Istvának kell igazat adnunk, aki ugyan szintén adós marad a válasszal, de a kérdést legalább nyíltan az élére állítja: „Van néhány finnugor szó, amely pontos mása a megfelelő indoeurópainak. Ha ezek nem az ősrókonság bizonyítékai — a kérdés még nincs teljesen tisztázva —, akkor az indoeurópai alapnyelvből vannak átvéve“ (Őst 186).

A finnugor és az indoeurópai nyelvek egyező szavai a kutatót szükségszerűen választás elé állítják: vagy ősrókonság, vagy kölcsönzés. A magyar finnugristák kitérő választ próbálnak adni: „együvértartásuk nem lehetetlen“, „a problémák nem jutottak megoldáshoz“, — és azzal áltatják magukat, hogy ebben a sarkkérdésben semlegesek maradhatnak, és semlegesen maradvá is „biztos eredményeket“ (Zsirai minősítése, Őst 13) produkálhatnak. Ez azonban merő önámítás. Miért?

Mindaddig, amíg nem választ, a kutató kénytelen mindig kétértelműen általánosítani, kénytelen következtetéseit úgy vonni le, hogy azok mind az ősrókonság, mind a kölcsönzés feltevését kielégítsék. De az ősrókonság és a kölcsönzés feltevései egymásnak ellentmondanak, egymást

kizárják. Az egyeztetésükre vállalkozó kutató tehát szükségszerűen lehetetlenre vállalkozik, és csak úgy járhat, mint az a magyar nagyközönség, amely Ligeti Lajos csúfalkodó megállapítása szerint tétován botladozik egymással homlokegyenest ellenkező elméletek közt.

A mondottakat tökéletesen igazolják a finnugrisztikának a magyar nyelv és általában a finnugor nyelvek őstörténetére vonatkozó éppen nem biztos eredményei. A finnugristák tanítása szerint a finnugor alapnyelv először két ágra: finn és ugor ágra szakadt. Mikor? „A szakirodalom általában a Kr.e. III. évezred közepe tájára helyezi a szétválás idejét“ (Öst 32). Később az ugor ág is kettészakadt. Meddig tartott az ugor együttélés? „Az uralkodó nézet szerint... a Kr. születése körüli időig“ (Öst 34), tudósít Zsirai, aki különben maga úgy véli, hogy az ugor együttélés nem tarthatott ilyen sokáig, hogy tehát „bizonyára jóval korábban, hozzávetőlegesen a Kr.e. első évezredben bekövetkezett az elkülönülés, a magyarság nyelvi és népi önállósulása“ (Öst 34). Bárczi Géza meg egyenesen azt tanítja, hogy „kb. háromezer éve annak, hogy a magyarság legközelebbi rokonaitól, az ugoroktól elvált“ (Bev 109).

Vagyis a finnugrisztika mai tanítása szerint a magyarok és finnek mintegy ötfélezer évvel, a magyarok és az osztjakok—vogulok mintegy harmadfélezer — egyesek szerint háromezer — évvel ezelőtt szakadtak el egymástól.

A nagyközönség tájékoztatása végett hadd említsük meg, hogy a germán nyelvek elkülönülésének idejét a nyelvhasznító az i.sz. IV. évszázadra, a neolatin nyelvekét az i.sz. IV—VIII. századra teszik. „A nyelvi különbségek a germánok nagyobb elkülönült csoportjai közt csak a Kr.u. III. évszázad letelte után válhattak lassanként annyira jelentősekké és mélyrehatókká, hogy többé már nem lehet szó közgermánról, hanem sokkal helyesebb germán különnyelvekről beszélni. Persze, e különnyelvek beszélői akkoriban még meg tudták magukat értetni egymással“ (Gesch 47—48). „A vulgáris latin nyelv »egysége« ... mindaddig fennmaradt, amíg a központi hatalomnak módjában állt egységes közös nyelvet kényszeríteni az egész római birodalomra, vagyis Keleten a IV.

század, a nyugati tartományokban a VIII. század végéig“ (Ist I 44).

Az olasz és a francia tehát 1100—1200 évvel ezelőtt még jószerével egyazon nyelvnek volt tekinthető. Miért akarják a finnugristák elhíttetni, hogy a magyar és a vogul már harmadfélezer vagy éppen háromezer évvel ezelőtt elkülönült egymástól? Az egyező szavak hangtani arculata nem nagyon támasztja alá ezt a feltevést. A magyar *név, hús, jég, víz, him* és a vogul *näm, chus, jank, wit, chum* közt nem nagyobb a hangtani eltérés, mint a francia *nom, vingt, glace, onde, on* és az olasz *nome, venti, ghiaccio, onda, uomo* közt. Ha a VIII. és IX. század fordulóján a francia és az olasz még jószerével egy nyelvnek számított, nem egészen érthető, hogy miért nem számíthatott volna ugyanakkor egy nyelvnek vagy egyazon nyelv két nyelvjárásának a magyar és vogul.

Ismeretes, hogy Julianus 1235-ben Magna Hungariában — vagyis a régi magyar szállásterületeken — „magyarokkal“ beszélt magyarul, s meg is értették egymást. Újabb két évszázad elteltével „Aeneas Sylvius Piccolomini 1458-ban készült *Cosmographia* című munkája újságolja a vogulokról-osztjakokról, hogy „quorum eadem lingua sit cum Hungaris Pannoniam incolentibus“ (Öst 31). E tájt, amikor ugyanis III. Iván Vasziljevics moszkvai nagyfejedelem, Mátyás király kortársa és szövetségese meghódította Jugriát (a vogulok és osztjakok földjét), „elterjedt Európa-szerte az a hír is, hogy Iván meghódította a magyarok őseit“ (MNyT 3). Vajon nem lehetséges-e, hogy Piccolomini népe, melynek nyelve „azonos“ a Pannóniát lakó magyarokéval, azonos Julianus „magyar“-jával? Hiszen a vogulok ma is manysiknak, azaz magyaroknak nevezik magukat. Nem találom túlságosan merésznek azt a feltevést, hogy a Halotti Beszéd nyelvén beszélő és esetleg a Halotti Beszéd nyelvénél archaikusabb magyar nyelvjárást is ismerő Julianus némi gyakorlat, bizonyos hangmegfelelések tudatosítása után nagyjából megértette a 13. század elejének voguljait, akik utóvégre is szintén nem a mai vogult beszélték. De akármilyen merész legyen is, még mindig nem olyan valószínűtlen, mint az, hogy eleink már háromezer évvel ezelőtt magyaroknak nevezték magukat.

Ha feltevésem helyes, akkor persze a magyar—manysi nyelvközösség végleges felbomlásának ideje a IX. század, bár a magyar—manysi nyelvjárási elkülönülés kezdetét akár évszázadokkal is korábbra tehetjük. Ha pedig az ugor alapnyelv magyar és manysi ágra válásának ideje a VI—IX. század, akkor a finn és ugor ág szétválása is jóval később következett be, mint ahogy azt a szakirodalom tanítja. A magyarnál archaikusabb hangállapotot őrző vogul nyelv szavai nem különböznek jobban finn megfelelőiktől, mint a magyar szavak a voguloktól: vogul *näm, jank, wit* ~ finn *nimi, jää, vete*-. Különbözik Zsirai is azt mondja, hogy „a közugor nyelvi változások mennyiségileg is elég ösztövérek, minőségileg is meglehetősen súlytalanok“, tehát „a magyar-vogul-osztják együttélést semmi szín alatt sem hihetjük... két kerek évezredre kinyúlónak“ (Öst 34). Bárczi hasonló megfontoláson alapuló számítása szerint az ugor együttélés időtartama legfeljebb fele a magyar különélés időtartamának (1500 és 3000 év). Hasonló arányzás alapján azt kell mondanunk, hogy *ha* a magyar—manysi nyelvközösség a VI—IX. századig tartott (azaz a VI. század végén indult bomlásnak és a IX. században szűnt meg véglegesen), akkor a finnugor alapnyelv finn és ugor ágra szakadásának idejét legfeljebb az i.e. II. és I. század fordulójára, semmi esetre sem korábbra kell tennünk.

Ezt a józan mérlegelés alapján nyert két évezredet a magyar finnugristák ötödfélezer évre nyújtják: „a szakirodalom általában a Kr.e. III. évezred közepe tájára helyezi a szétválás idejét“ (Öst 32).

Hogyan jutott ehhez az éppenséggel nem meggyőző eredményhez a szakirodalom? Úgy, hogy a finnugor—indoeurópai nyelvhasználat alapkérdésére (ősrokonság-e vagy átvétel) adandó választ elodáztatva, a finnugor származéknyelvek szétágazásának időrendi kérdéseit menthetetlenül összekeverte a finnugor és az indoeurópai nyelvek történeti kapcsolatának időrendi kérdéseivel.

Mint már tisztáztuk, a finnugor és az indoeurópai nyelvek történeti kapcsolata vagy a közös leszármazás, vagy a kölcsönzés.

Mi is következik a kölcsönzés feltevéséből? Mivel a kérdéses szavak (mint *név, víz, hall, ne* és társaik) majdnem

minden finnugor nyelvben megvannak, átvételük csak a finnugor nyelvközösség korában történhetett. Mivel pedig a kérdéses szavak hangalakja csak az indoeurópai alapnyelvi alakból vezethető le, átvételük ideje csak az indoeurópai nyelvközösség ideje lehetett. Ha tehát a kölcsönzés feltevését nem akarjuk teljes határozottsággal elvetni és nem akarunk teljes határozottsággal az ősrökonság feltevésének álláspontjára helyezkedni, akkor azt kell mondanunk, hogy a finnugor alapnyelv nagyjából egykorú az indoeurópai alapnyelvvvel, kettéágazását az indoeurópai nyelvközösség felbomlásánál sokkal későbbre nem tehetjük.

A finnugristák — mint láttuk — ezt is mondják. Ezt mondják talán abban a hiszemben, hogy ilyen módon az ősrökonság feltevésével sem kerültek szembe, hiszen a fenti következtetés a finnugor—indoeurópai ősrökonság feltevésének formálisan nem mond ellent.

Igaz, formálisan nem mond ellent. De a nagyközönség tájékoztatása végett meg kell mondanunk először is azt, hogy nem is következik belőle. Ha a kérdéses finnugor és indoeurópai szavak egyezése ősrökonságot bizonyít, ezt az ősrökonságot nem kell feltétlenül úgy képzelnünk, hogy az indoeurópai és a finnugor alapnyelv egy közös ősnyelv beláthatatlanul távoli kettéágazása révén keletkezett. Éppenséggel nem lehetetlen, hogy a finnugor alapnyelv ugyanúgy az indoeurópai alapnyelv folytatása, mint a germán, szláv, román és a többi alapnyelvek is. Márpedig ebben az esetben a finnugor alapnyelv továbbágazása természetesen nem az indoeurópai alapnyelv felbomlásával egyidejű.

Nézetem szerint maguk a történeti adatok (Julianus, majd Piccolomini híradása), valamint bizonyos nyelvi tények (a magyar és a vogul, továbbá a finn szavak hangtestének nagyfokú hasonlósága) inkább arra engednek következtetést, hogy az egységes ugor nyelv véglegesen csak a IX. században szakadt magyar és manysi ágra, a közfinnugor pedig az i.e. II. és I. század fordulóján finn és ugor ágra. Ez a következtetés persze határozottan ellentmond a kölcsönzés feltevésének, de az ősrökonság feltevésével jól megfér, sőt — éppen mivel a kölcsönzés elméletének ellentmond — egyenesen támogatja azt.

Amikor tehát a magyar finnugristák az esetleges finnugor—indoeurópai nyelvrokonságot csak úgy hajlandók elképzelni, hogy ebben az esetben „a finnugor alapnyelv testvére az indoeurópai alapnyelvnek“ (Öst 276), olyan dogmából indulnak ki, amely a kölcsönzés feltevésének tartozéka, nem pedig a finnugor—indoeurópai nyelvhasználat terméke.

De ez más szavakkal azt jelenti — és ezt a nagyközön-ség tájékoztatására világosan meg kell mondanunk —, hogy a finnugor származéknelvek történeti kapcsolatának tisztázása lehetetlen a finnugor és az indoeurópai nyelvek történeti kapcsolatának tisztázása nélkül. Hiszen a finnugor származéknelvek történeti kapcsolatának egész időrendi konstrukciója végeredményben a finnugor—indoeurópai nyelvhasználaton alapszik, mégpedig azon a nyíltan ugyan nem hirdetett, de a finnugrisztika egész mai építményében benne rejtőző feltevésen, hogy az indoeurópai és a finnugor nyelvek nem rokonai egymásnak, hogy a köztük mutatkozó szókincsbeli egyezések átvétellel magyarázandók. Pusztán látszat tehát az, hogy finnugristáink semlegesek az ősrókonság vagy ősi átvétel kérdésében.

De ha finnugristáink semlegessége csak látszat, ha a finnugor és az indoeurópai nyelvek történeti kapcsolatának kérdését valójában fel is vetik, sőt — tagadó értelemben — meg is oldják (ha ugyan megoldásnak lehet nevezni a semlegességnek álcázott ingyen tagadást), akkor nyilvánvaló, hogy a finnugor—indoeurópai nyelvi kapcsolatok mibenlétének kérdése a finnugrisztika legsürgősebb megoldásra váró feladatai közé tartozik. Megoldása nélkül kátyúba jut — aminthogy kátyúba is jutott — a finnugor nyelvhasználat. Egyszerűen nem igaz az, hogy a finnugor nyelvek eredményesen összehasonlíthatók a finnugor—indoeurópai nyelvi kapcsolatokra való tekintet nélkül, e kapcsolatok természetének tisztázása nélkül.

Mivel pedig a mondottak szerint sem a finnugrisztika nem művelhető sikeresen a Budenz-féle szűkített összehasonlító módszerrel (tehát a távolabbi rokon nyelvekre való tekintet nélkül, a finnugor—indoeurópai nyelvhasználat megkerülésével), sem a finnugor—indoeurópai nyelv-

hasonlítás nem művelhető sikeresen a Paasonen-féle másodfokú összehasonlító módszerrel, nyilvánvaló, hogy első feladatunk a finnugor—indoeurópai nyelvhasonlítás módszertani kérdéseinek megvitatása, a réginél eredményesebb új kutatási módszer kidolgozása.

II. A FINNUGOR—INDOEURÓPAI NYELVHASONLÍTÁS MÓDSZERTANA

1. SZÓKINCSE, NYELVTANI SZERKEZET, HANGRENDSZER

A finnugor—indoeurópai nyelvhasonlítás helyes módszerét nem alakíthatjuk ki néhány általános nyelvészeti kérdés előzetes tisztázása nélkül. Tisztázandó mindenekelőtt az, hogy valójában milyen nyelvi elemek egyezése bizonyítja két egybevett nyelv ősrökonságát, melyek a nyelv legmaradandóbb, legtávolabbi múltjából származó elemei.

Mint tudjuk, a nyelv két leglényegesebb alkateleme, szókincse és nyelvtani szerkezete, melyekhez harmadikul hangrendszere járul. Elég általánosnak mondható felfogás szerint a nyelv szókincse változékonyabb, nyelvtani szerkezete maradandóbb. Ezt a felfogást képviseli A. Meillet és J. Vendryes is, és *Comparéjükban* éppen ezért utalnak a nyelvrokonság jeleként pusztán a nyelvszerkezet közös vonásaira: „Előfordul, hogy néhány nyelv olyan szerkezeti sajátosságokat mutat, amelyek nem származhatnak véletlen hasonlóságból. Az e nyelvek közt észlelt egyezések megmagyarázásának egyetlen módja az, hogy egyazon korábban beszélt nyelv külön-külön továbbfejlődésének tekintjük őket“ (Comp 2).

Persze a nyelvhasonlítás eredményeit mindenütt, minden nyelv esetében az összehasonlító nyelvtanok koronázzák meg. A. Meillet és J. Vendryes, akik kitűnő indogermanisták, a megérkezési pont nézetéből fogalmazzák, az indoeurópai nyelvhasonlítás kész eredményeinek kategóriáiban gondolkodnak. Ámde a tudomány elért eredményeinek összefoglalása, az eredmények előadásának útja-

módja legtöbbször jelentékenyen különbözik attól az úttól, amelyen a kutatók ezekhez az eredményekhez jutottak. Az érkezési állomáson, amikor már az elért eredmények birtokában világítunk rá bizonyos jelenségek összefüggésére, egy-egy hangsúlyeltolódás, egyes részletek összefüggésének elnagyolt felrajzolása vagy éppen téves értelmezése már nem kockáztatja az elért eredményeket. Az eredményeket összefoglaló nyelvész nemegyszer a kutató gyakorlattól elszakadva általánosít, és ennek következtében eltorzítja a helyes arányokat, a szerves összefüggéseket.

Így torzít nézetünk szerint J. Vendryes is, amikor hangkészletnek, szókincsnek és nyelvtani szerkezetnek meglehetősen egymástól független létet tulajdonít. „A hangképzés, a nyelvtani alakok és a szókészlet rendszerei — írja — különböző okok hatása alatt elkülönülten is fejlődhetnek. Vannak nyelvek, amelyek megújítják szókészletüket anélkül, hogy hangtanuk és alaktanuk módosulna ... Az örmény cigányok — mondja tovább bizonyítékképpen — olyan nyelvet használnak, melynek ejtismódja és nyelvtana örmény, szókészlete azonban idegen az örménytől“ (Lang 205).

Persze, ha csakugyan igaz az, hogy egy nyelv megújíthatja szókészletét, miközben hangtani és alaktani rendszerét módosulás nélkül megőrzi, akkor valóban kimondhatjuk egyrészt azt, hogy a nyelv legmaradandóbb, sőt egyetlen igazán maradandó alkateleme nyelvtani rendszere, másrészt azt, hogy két nyelv közös eredetének legfőbb bizonyítéka szerkezeti sajátosságainak egyezése.

Csakhogy Vendryes példája korántsem bizonyítja azt, aminek bizonyítására ő használta, hogy tudniillik az örmény nyelvtan fennmaradhatott az örmény szókincs támogatása nélkül. Hiszen magától értetődik, hogy az örmény nyelvtan nem az örmény cigányok, hanem az örmény szavakat használó örmények tartották fenn, mégpedig éppen a szókincs támogatásával. Ha ez a példa valamit bizonyít, akkor éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, amit vele Vendryes kívánt bizonyítani. Világos dolog, hogy az örmény cigányok kétnyelvűek: egyrészt tudnak örményül, tehát ismerik az örmény nyelv szókincsét és nyelvtanát, valamint hangkészletét, másrészt tudnak

cigányul, azaz ismerik egy cigány nyelvjárás szókincsét, bár nyelvtanát már elfelejtették, és ezért aztán a cigány nyelv szókincsét is az örmény nyelvtan támogatásával használják. Ismétlem, ha ez a példa valamit bizonyít, éppen nem a nyelvtani szerkezet maradandóságát, hanem fordítva: a szó nagyfokú maradandóságát bizonyítja. De roppant módszertani tévedés volna az örmény cigányok önálló léttel nem bíró argóját nyelvnek minősíteni és ezen az alapon a szókincs és a nyelvtani szerkezet viszonyát megvilágító következtetések levonására használni fel.

A nyelvtani szerkezetnek nincs a szavaktól független léte. Az a nyelvi realitás, amelyet mindig szem előtt kell tartanunk, az eleven beszéd, melynek egyes szakaszai mindig konkrét szavakból (szóalakokból) tevődnek össze; az egymást felváltó beszélő nemzedékek ezeket a szóalakokat reprodukálják szakadatlanul. Nos: a szóalakok és a szóalakokból álló beszédalakzatok szakadatlanul megújuló reprodukciója tartja fenn a szavakat is és az azoktól csak gondolatban elkülöníthető nyelvtani szerkezeti elemeket is, hiszen a szóalak szó és formáns ötvözete.

Anélkül, hogy az ősrökonség tartalmát a nyelvtani szerkezeti sajátosságok egyezésére zsgorító véglettel ellenkező véglebbe akarnánk esni, megállapíthatjuk, hogy a nyelvökonság biztos jele elsősorban (nem kizárólag!) bizonyos számú eredeti szó egyezése. Budenznek abban az egy pontban feltétlenül igaza volt, hogy kevesellte az Andersontól felhozott szóegyezések számát. Paasonen is helyesen jelölte meg a finnugor—indoeurópai nyelvhasználat legelső teendőjeként a szóegyezések számának gyarapítását. A szókincs bizonyos elemei maradandóbbak a nyelv nyelvtani szerkezeténél, és erre a romanisztika meggyőző példákat nyújt. A francia nyelv igen közeli rokona a latinak, tudniillik éppen leszármazottja. Szókincsének zöme latin szavakkal azonosítható. Nyelvtani szerkezete azonban egészen más, mint a latiné, bár persze abból fejlődött.

A nyelvhasználatnak szükségszerűen ki kell térnie a vizsgált nyelvek nyelvtani szerkezetének és még inkább hangrendszerének összehasonlítására, de a nyelvhasználat kiindulópontja mindenesetre a szóegyeztesítés. Hogy az indoeurópai nyelvhasználat is a szóhasználatból indult

ki, az olyan tudománytörténeti tény, amelyet maga J. Vendryes is számon tart. „Fölösleges volna — írja — e tudomány jelentőségének bizonygatása. Az összehasonlító hangtan és alaktan felépítésének megkezdése az etimológia eredményeinek köszönhető“ (Lang 206).

Szótörténeti problémák tisztázásával kell megvetnünk a finnugor—indoeurópai nyelvhasználat helyes módszerének az alapját is.

2. A SZÓKÉSZLET RÉTEGZŐDÉSE

Minden nyelv szókészlete különböző forgalmi értékű szavakból áll. Egyik szót sűrűbben, másikat ritkábban szoktuk használni. Vannak szavak, amelyeket mindenki ismer, másokat csak meghatározott vidékeken, ismét másokat csak bizonyos foglalkozási ágakban használnak. A nagy forgalmi értékű, mindenkitől ismert, a beszédben nélkülözhetetlen szavak rétegét alapszókincsnek nevezik. A kis forgalmi értékű szavak rétegének nincs általánosan elfogadott megnevezése.

Az alapszókincs szükségszerűen nemzedékről nemzedékre öröklődik, hiszen — meghatározásából következőleg — a beszédben nélkülözhetetlen szavak alkotják. Az alapszókincs tehát a szókészlet maradandó rétege. Magától értetődik azonban, hogy a társadalmi tevékenységek és az azokhoz fűződő nyelvi szükségletek változásával egyes szavak forgalmi értéke is megváltozhat. A korábban nélkülözhetetlen szó használata mind szűkebb körre szorul, a szó átkerül a kis forgalmi értékű szavak kategóriájába, majd — teljesen fölöslegessé válva — elavul, elhal. A régi magyar nyelv tele volt olyan szavakkal, melyeket ma nem használunk, melyeket a nyelvtörténeti ismeretekkel nem rendelkezők nem is értenek, mint a *hagyap*, *füremedik*, *jorgot*, *törlit*, *kidesség*, *pih*, *leh* stb. Ezek a régi szavak, melyek egy része bizonyára évszázados vagy éppen évezredes múltra tekinthet vissza, kihullottak a magyarul beszélő társadalom tudatából.

Cserében viszont a mai magyarok számos olyan szót használnak, melyeket a régiek nem ismertek. A nyelvek szókincse szakadatlanul bővül új szavakkal. Az új szavak

száma az elhaltakét minden egészségesen fejlődő nyelv életében jóval felülmúlja (MNYK 26).

Az új szavak nagyobb része képzés, összetétel vagy egyéb eljárás útján a nyelv meglévő szavainak alapján keletkezik, kisebb része idegen nyelvből való kölcsönzés útján hatol be a nyelvbe. Képzés útján keletkezett a *fényesedik*, melynek alapszava a *fényes*. Képzett szó a *fényes* is, alapszava a *fény*. Az egy töről fakadt szavak összességét szócsaládnak nevezzük. A szócsaládot származékszók és alapszók alkotják.

Származékszó és alapszó viszonylagos fogalmak. *Fényes* szavunk például a *fényesedik*-hez képest alapszó, a *fényhez* képest származékszó. A szókincs fejlődésének egyik alaptörvénye, hogy minden származékszó új származékszók alapjává válhat. Ez azt jelenti, hogy számon tartott szavaink mindegyike körül ott lebeg egy-két szólehetőség, melyet a jelentkező szükséglet nyomában valósággá változtathat. A *fényesedik* alapján bármikor megalkotható a *fényesedés* főnév, ennek alapján a *fényesedéses* melléknév és így tovább. Ez a körülmény lehetetlenné is teszi a teljes szókincs lajstromozását. Minden nyelv szókinccse lajstromozott és virtuális szavakból áll.

De ha olyan származékszó nincs, amely ne válhatnék alapszóvá, olyan alapszó igenis van, amelyet semmilyen más szó származékának nem tekinthetünk. Az ilyen, más szóból nem származtatható alapszót gyökérszónak nevezük. Ami azonban ma gyökérszó, az valamikor lehetett származékszó. Mindenki tudja, hogy *forgácsol* igénk alapszava *forgács*. Ezt az alapszót a közönséges nyelvérzék gyökérszónak minősíti. A magyar szótörténészek azonban kiderítették, hogy *forgács* voltaképpen az analogikus *fargás* főnév etimologikus változata, tehát *farag* igénk származéka. Valószínű, hogy a finnugrisztika eszközeivel mostanáig tovább nem elemezhető *fény* és *farag* is ezután származékszóknak fognak bizonyulni. A szókincs fejlődésének egyik alaptörvénye, hogy a származékszók egy része a nyelv hangtani és nyelvtani változásai következtében a beszélők tudatában idő teltével tovább nem elemezhető gyökérszóvá minősül.

A román nyelvben a *șarpe* 'kígyó', *rădăcină* 'gyökér', *mărunt* 'apró', *genunchi* 'térd', *mormînt* 'sír' tovább nem

elemezhető gyökérszóknak számítanak; a latinban azonban a nekik megfelelő *serpens*, *radicina*, *minutum*, *geniculum*, *monumentum* világosan felismerhető származékok, nevezetesen *serpeo*, *radix*, *minus*, *genu* és *moneo* származékai. Az ilyen viszonylagos gyökérszókat a szótörténészek elhomályosult származékszónak nevezik; főként elhomályosult képzésről és elhomályosult összetételről beszélünk gyakran. Az imént említett *forgács* például elhomályosult képzés, az *ünnep* elhomályosult összetétel.

A neolatin nyelvek, melyek szókincsének történetét legjobban ismerjük, számos példáját nyújtják a tanulságosnál tanulságosabb elhomályosult összetételeknek. Legtanulságosabbak talán a latin praeverbiumos igéket folytató szók. A román beszélő számára a *plimb* 'sétálok', *cos* 'varrok', *ies* 'kimegyek', *spāl* 'mosok', *cuvînt* 'szó', *ucid* 'ölök', *trec* 'átmegyek' ugyanolyan tovább nem elemezhető szók, mint a *vin* 'jövök' és *zac* 'fekszem', holott latin előzményük az összetett *per-ambulo* 'bejárom', *con-suo* 'összevarrom', *ex-eo*, 'kimegyek', **ex-per-lavo* 'kimosom', *conventum* 'megegyezés', *oc-cido*, tkp. *ob-cido* 'levágom', *tra(ns)-jicio* 'átalvetem'. A mai román beszélő tudatában a *trec* 'átmegyek' és *zac* 'fekszem', valamint a *cuvînt* 'szó' és *vin* 'jövök' szavaknak semmi közük egymáshoz; a római beszélő még érezte, hogy a *trajicio* és *jaceo*, valamint a *conventum* és *venio* összetartoznak, egy szócsaládba tartoznak.

Van tehát a nyelvtani szócsalád mellett, melyet alapszó és annak világosan felismerhető származékai alkotnak, történeti vagy etimológiai szócsalád, melyet elhomályosult származékok alkotnak. Persze, nyelvtani szócsalád és etimológiai szócsalád közt nem vonhatunk éles határvonalat.

A szókincs gyarapodásának másik ismert módja az idegen nyelvből való kölcsönzés. Az idegenből kölcsönzött, de már meghonosodott szókat jövevényeknek nevezzük. A jövevénytörzsek minden nyelv szókincsében jelentős helyet foglalnak el. Ezek különböző népek nyelvéből különböző időben hatolnak be a nyelvbe, történetükben tehát tükröződik a vizsgált nyelvet beszélő nép más népekkel való érintkezésének története.

A jövevényszó története az átvevő nyelvben természetesen a kölcsönzés időpontjában kezdődik. Az, hogy a kölcsönvett szó az átadó nyelvben képzett szó, összetétel, ragos alak volt-e, az átvevő nyelv szempontjából tökéletesen mindegy, (kivéve mégis, ha azonos viszonyú alapszó és származékszó nagy számban hatol egyik nyelvből a másikba, ami kétnyelvűség esetén szokott megtörténni). A román nyelvben a *neaoș*, *Dunăre* és *borvîz* tovább nem elemezhető gyökérszónak számít, jöllehet az alapjukul szolgáló magyar *neves* képzett szó, a *Dunára* (< régi *Dunáré < *Duna rea*) ragos alak, a *borvîz* pedig összetett szó. Hasonló a viszony a magyar *obsit*, *söntés*, *pintér* és a német *Abschied*, *Schenktisch*, *Binder* közt, valamint a nyelvjárási magyar *kuszkuria*, *monyator*, *nyámnyila* és a román *cuscrie* 'atyafiság', *mînător* 'hajtó', *de-a milă* (ejtsd *gyámnyila*) 'szánalmas, szánni való' közt. Az átvett szó természetesen új származékszók képzéséhez szolgálhat alapul: német *Dienst* > ómagyar *tyinszt > *tiszt*, ebből *tisztel*, *tisztos* (másként, de helytelenül Kniezsa, SzIJ 525).

A szótörténészek minden nyelv szókincsében megkülönböztetik az eredeti szavak rétegét a jövevényszavak rétegétől. Melyik rétegbe soroljuk például *tisztességtelen* szavunkat? És melyikbe a *fényesség*-t?

Mit értünk valamely szó eredetiségén? Ez a fogalom a nyelvhasználat terméke. Világítsuk meg a román nyelv példájával. A román, olasz, francia, spanyol, portugál s néhány más kisebb nyelv közt mutatkozó számos egyezés és hasonlóság alapján biztosan meg lehetett állapítani, hogy mindezek a nyelvek egy valamikor közösen beszélt alapnyelvnek, a vulgáris latin mai formái, szókincsük és nyelvtani szerkezetük a vulgáris latin nyelv szókincsének és nyelvtani szerkezetének módosulása. Eredetiségük hát azok a román szavak, amelyek vulgáris latin szavakat folytatnak. Ilyenek például az *undă* 'ár', *nume* 'név', *rece* 'hideg', *blestem* 'átkozom', *biserică* 'templom', *jur* 'környék', melyek latin előzménye *unda*, *nomen*, *recens*, *blasphemo*, *basilica*, *gyrus*. Már a latinban e hat szó közül csak a három első eredeti; a három utolsó a görög nyelvből való átvétel, tehát jövevény. A latin nyelvben ugyanis csak azok a szavak számítnak eredetieknek, amelyek indoeurópai alapnyelvi szavakat foly-

tatnak, mint az *unda*, *nomen* és minden valószínűség szerint a *recens* is. Bizonyos értelemben tehát az eredetiség is viszonylagos fogalom: a román *undă*, melynek története az indoeurópai alapnyelvig nyomon követhető, eredetibb, mint a különben szintén eredeti *jur*, melynek története (mint latin szóé) csak a görögből való átvétel időpontjáig nyomon követhető. Ez a körülmény azonban semmi esetre sem jogosíthat fel arra, hogy az eredeti és az átvett szók közt teljesen elmoszuk a határvonalat, ahogyan azt Schmidt teszi.

Magától értetődik, hogy az eredeti szavak mellett az indoeurópai alapnyelv szókincsében is voltak jövevények, ezek kiszűrésére azonban egyelőre alig vagyunk képesek. Számunkra egyelőre a lényeg az, hogy a román nyelvben mint neolatin nyelvben eredeti az a szó, amely a vulgáris latin nyelv valamely szavát folytatja, függetlenül attól, hogy ez a szó a vulgáris latin nyelv szókincsének eredeti rétegébe tartozott-e vagy sem, és jövevény az a szó, amely a vulgáris latin nyelvegység felbomlása után, a román nyelv különletében, idegenből került a román nyelv szókincsébe.

E meghatározás értelmében mind az eredeti, mind a jövevénytörzsek kategóriáján kívül maradnak a nyelv különletében keletkezett származékszavak, melyeket saját alkotású szavaknak nevezünk. Persze a saját alkotású szavakon belül is megkülönböztetünk két réteget: az eredeti szavakból származó és a jövevényekből származó saját alkotású szavakat. A jövevénytörzsek származékai szükségszerűen a saját alkotású szavak csoportjába tartoznak, hiszen ezek szükségszerűen a vizsgált nyelv különletében keletkeztek. Így a román *chefuiesc* 'dözsöl', *chefuit* 'tívornya', *chefuitor* 'dorbézőlő' feltétlenül saját alkotású szavak, hiszen alapjuk a *chef* 'kedv; dáridó', mely a magyar *kedv* átvétele.

Sokkal bonyolultabb azoknak a származékszóknak a kérdése, melyeknek alapszava eredeti. Ezek ugyanis maguk is lehetnek eredeti, tehát nem a vizsgált nyelv különletében keletkezett, hanem az alapnyelvből örökölt szavak. Mondtuk már, hogy a fejlődés rendjén az alapnyelv számos szava elveszti származékjellegét. Az ilyenek szükségszerűen a vizsgált nyelv eredeti szavai közé tartoznak,

mint például a román *pămînt* 'föld' és *curat* 'tisztá', melyek a latin *pavimentum* 'döngölmény' és *colatus* 'megszűrt' folytatásai (vö *pavio* 'döngöl' és *colo* 'szűr'). Biztosan saját alkotású szavak a *pămîntean* 'honos, eföldi', valamint a *curățel* 'takaros', *curățesc* 'tisztogat' és *curăție* 'tisztaság', mert ezek a *pămînt* és *curat* olyan jelentéséhez kapcsolódnak, melyhez ezek a szavak csak a román nyelv különéletében jutottak — meg aztán például az *-ean* képző nem is latin, hanem szláv eredetű.

Máskor azonban ingadozunk, hogy vajon a nyelv különéletében keletkezett saját alkotású vagy latinból örökölt eredeti szóval állunk-e szemben. Egészen bizonyos például, hogy az *-os* képzős román melléknevek egy része eredeti szó, azaz *-osus* képzős latin szókra megy vissza, mint a *frumos* 'szép', *sîngeros* 'véres'. De nem kevésbé bizonyos, hogy az *-os* képzős román melléknevek más része viszont saját alkotású, a latinból örökölt *-os* képzővel a román nyelv különéletében képzett szó. Biztosan ilyen például a *zdrențos* 'rongyos', hiszen a *zdreanță* 'rongy' jövevény; ilyen a *pieptos* 'széles mellű, vállas' is, hiszen a latin származék *pectorosus*, melynek várható román folytatása **piepturos*. Azt azonban már nehéz eldönteni, hogy például a *luminos* 'világos, fényes' és *fumos* 'füstölő' vajon saját alkotású szavak-e, vagy pedig a latin *luminosus* és a lehetséges, bár nem lajstromozott **fumosus* származékokat folytatják-e.

A beszélők a nyelv hagyományozása rendjén nemcsak szavakat, hanem azok kapcsolataiban szóképző lehetőségeket is örökbe kapnak. A román például a latinból örökölte az *în* prepozíciót és praeverbiumot; ennek segítségével alkotta a *trec* 'elhalad, elmúlik' alapján az *întrec* 'meghalad' igét, amely tehát saját alkotású szó. A teljesen hasonló képzésű *încînt* 'elbájol' szemmel láthatólag a *cînt* 'énekel' származéka, de latin-kori származék, a latin *incanto* folytatása (vö francia *enchanter* 'elbájol'). Az *întind* 'kiterjeszt' esetében már ingadozunk: nem lehetetlen, hogy a latin *intendo* folytatása, de az is lehet, hogy saját alkotású szó a latin *tendo* igét folytató szó alapján.

Mivel a szókincset szavak és szóképzési módok együttesen alkotják, a szavak körül — mint már említettem —

állandóan ott lebeg a virtuális szavak ködkoszorúja. A szó történész egyik fő feladata éppen az, hogy megjelölje azt az időpontot és azokat a körülményeket, amely tájt és amelyek közt egy-egy virtuális szó valóságossá alakult. Ez a feladat nem könnyű. A latinban a *jactum*, *captum*, *pensum* s egy sereg más múlt idejű igenév mellett volt *jacto*, *capto*, *penso* s egy sereg más ige; lehetséges volt hát **directo* is. Hogy ez a lehetséges **directo* lehetőségből mikor vált valósággá, azt nem tudjuk; az azonban bizonyos, hogy a román *îndrept* 'megigazít, rendbe tesz' ennek az egyszer csak meg is valósult **directo* igének a — praeverbiummal bővült — folytatása. *Oblitum* mellett lehetséges volt **oblito* is. A francia *oublier* 'felejtani' és a román *uit* 'ua' bizonyossá teszi, hogy ez az ige a vulgáris latinban nemcsak lehetséges, hanem használatos is volt.

Azt kell tehát mondanunk, hogy minden nyelv szókészlete eredeti, jövevény, valamint saját alkotású szavakból áll; ezekhez negyedikül oda kell sorakoztatnunk a virtuális szavak kategóriáját. Az összehasonlító nyelvész igen gyakran dolgozik virtuális szavakkal, hiszen a nyelv története lehetőségeinek története is.

A román szótörténet legjobban kidolgozott fejezete a latin eredetű és saját alkotású szavak története (bár az eredeti és a latin elemekből keletkezett saját alkotású szavak elkülönítése, valamint ez utóbbiak pontos keltezése korántsem megoldott probléma). Alig van — bár bizonyára van — olyan egészében vagy alkatelemeiben latin eredetű román szó, amelynek történetét teljes homály fedné. És ebből következik, hogy a román nyelv mindmáig ismeretlen eredetű szavainak többsége feltétlenül idegen eredetű.

3. MIT TUDUNK A MAGYAR NYELV EREDETI SZAVAIRÓL?

A magyar szótörténet legkidolgozatlanabb fejezete — a románétól eltérően — éppen az eredeti szavak története.

A múlt század összehasonlító nyelvészei megállapították, hogy a magyar nyelv az osztják, vogul, zürjén, votják,

cseremiszi, mordvin, észti, finn és lapp nyelvekkel együtt egy valaha közösen beszélt nyelvnek, a finnugor alapnyelvnek a folytatása. Eredeti tehát az a magyar szó, mely már a finnugor alapnyelvben is megvolt.

A finnugor alapnyelv azonban nem maradt fenn írásos emlékekben, mint ahogyan a latin fennmaradt. Ezért a finnugrista módszere gyökeresen különbözik a romanistától.

A romanista módszerét Al. Rosetti így határozza meg: „A neolatin nyelveknek alapul szolgáló latin nyelvet a ránk szállt szövegekben kell tanulmányoznunk. Akkor állunk szilárd talajon, ha a szövegekből, nem pedig azokból a neolatin nyelvek összehasonlítása alapján rekonstruált alakokból indulunk ki, amelyek a beszélt nyelvben talán nem is léteztek. A rekonstrukció eszközához csak akkor folyamodjunk, ha egy olyan hangzatformát vagy szóalakat, amely legalább két neolatin nyelvben létezik, a szövegek nem igazolnak“ (Ist I 44—45).

A finnugrista szótörténészek viszont egyetlen eszköze a rekonstrukciónak. A finnugor alapnyelvre, valamely szavunk alapnyelvi alakjára kizárólag csak a finnugor nyelvek adatai alapján következtethetünk. Így például a magyar *víz*, *vize-*, vogul *wit* 'víz', finn *vete-* 'ua', cseremiszi *wüt* 'ua' alapján arra következtethetünk, hogy a magyar *víz* eredeti szó, melynek finnugor alapnyelvi alakja **wite*.

Mint látjuk, elvileg eredeti az a szó, amely finnugor alapnyelvi szót folytat; azt azonban, hogy a magyar szó finnugor alapnyelvi szót folytat-e vagy sem, pusztán csak a rokonyelvek megfelelő szavaival való egybevetés alapján állapíthatjuk meg. Eszerint a magyar szó eredetiségének gyakorlatilag a finnugor nyelvek szavaival való azonosíthatóság az egyetlen biztos kritériuma: bebizonyítottan eredeti az a magyar szó, amelynek megfelelőjét legalább egy, de lehetőleg több finnugor nyelvben sikerült kimutatni.

Magától értetődik, hogy ilyen körülmények közt számos eredeti magyar szó eredetiségének lehetetlen a bizonyítása. Lehetetlen bebizonyítani mindenekelőtt azoknak a magyar szavaknak az eredetiségét, amelyek megfelelőit a többi finnugor nyelv nem őrizte meg. Képzelnék el a román szótörténész helyzetét, ha a latin nyelv írásos

emlékei például a népvándorlás forrásaiban teljesen megsemmisültek volna. Képtelen volna bizonyítani mindazoknak a latin eredetű román szavaknak az eredetiségét, amelyeknek megfelelőit a többi neolatin nyelv nem őrizte meg. Ilyenek például a *mire* 'völegény', *oaie* 'juh', *ferice* 'boldog', *plimb* 'sétál', amelyek a latin *miles* 'vitéz', *ovem* 'juh', *fēlicem* 'boldog', *perambulo* 'bejár' szavakat folytatják, oly latin szavakat, melyek a többi neolatin nyelvek mindegyikéből hiányzanak. A franciából hiányzó román szavakénál természetesen sokkal nagyobb az olyan eredeti francia szavak száma, amelyek megfelelői viszont a románból hiányzanak. Ilyenek például a feudális társadalmi szerkezettel összefüggő *roi* 'király', *comte* 'gróf', *seigneur* 'úr', *ancêtres* 'ősök', *ancien* 'régí', *héritier* 'örökös' stb., melyek a latin *rēgem*, *comitem*, *seniōrem*, *antecessor*, *antecēdentem* és *hērēditārium* szavakat folytatják.

Magától értetődik, hogy a román és francia nyelvekéhez hasonló viszony áll fenn az egyes finnugor nyelvek szókinccse közt is. Helyesen állapítja meg Bárczi Géza, hogy „akárhány olyan finnugor szavunk lehet, melyet a rokonnyelvek közül egyik sem őrzött meg“ (SzSz XII). De még a több finnugor nyelvben megőrzött szavak azonosítása sem könnyű. Gyakran eltérő irányú és máig még fel nem derített hangváltozások, máskor eltérő irányú jelentésváltozások fedik el a szótörténészek elől az azonos eredetű finnugor szavak egyezését.

Ezek a körülmények magyarázzák, hogy a magyar szótörténetben a már említett objektív érvényű kategóriák (eredeti, jövevény, saját alkotású) mellett az átlagosnál nagyobb szerepet játszanak a megismerésünk fokát tükröző szubjektív kategóriák. Szubjektíve a magyar szókinccs — mint különben, csak más arányban, minden más nyelvén is — ismert, bizonytalan és ismeretlen eredetű szavak rétegére oszlik.

A magyar szótörténet legkidolgozottabb fejezete a jövevénytörzsek, pontosabban a honfoglalás utáni jövevénytörzsek története. Ennek tárgyi oka az, hogy a jövevénytörzsek az eredeti szavaknál fiatalabbak, történetük tehát hozzáférhetőbb. „Minél fiatalabb egy szó — mondja helyesen Bárczi —, annál kevésbé valószínű, hogy származása teljes homályban maradjon“ (SzSz XII).

De a szükség is rászorította a magyar nyelvészeket a jövevényszókkal való intenzív foglalkozásra. A finnugrisztika jelen állásában a magyar hangváltozások történetét csak részben ismerjük. Mint Kniezsa írja: „A magyar nyelv történetének kutatását nagymértékben megnehezíti, hogy sem a finnugor magánhangzó-rendszer nincs kellően tisztázva, sem pedig a régi magyar nyelvre vonatkozólag nem rendelkezünk olyan régi szövegekkel, hogy az ősmagyar nyelv hangrendszerét ki tudnók következtetni. Ezt a hiányt vannak hivatva pótolni a különböző jövevényszavak vizsgálatából levont következtetések. A jövevényszavak szinte egyetlen forrásai az ómagyar magánhangzó-rendszernek, de rendkívül tanulságosak a mássalhangzókra vonatkozólag is. Ez az oka annak, hogy a magyar nyelvtudományi irodalomban összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszik a jövevényszó kutatás, mint bármely indoeurópai nyelvben. Különösen feltűnő ez a különbség pl. a magyar és a szláv nyelvek közt. Itt az egyedüli germán elemek kivételével (amelyet azonban nem szláv kutatók végeztek) a jövevényszavak kérdése szinte teljesen ismeretlen. Ezzel szemben nincs talán magyar kutató, aki ne foglalkozott volna valamelyik jövevényszóréteg (iráni, török, szláv, német, latin, neolatin stb.) kérdésével“ (SzJ 3).

A magyar szókincs legismertebb rétegét tehát a jövevényszók, pontosabban a honfoglalás utáni jövevényszók alkotják. Eredeti szavainknak viszont csak kisebb hányadát sikerült a nekik megfelelő finnugorokkal azonosítani. Ebből aztán helyesen vonja le a következtetést Bárczi: „Minél fiatalabb egy szó, annál kevésbé valószínű, hogy származása teljes homályban maradjon, ezért ismeretlen eredetű szavaink jelentős hányadát ősi szókincsünkhöz számíthatjuk“ (SzSz XII).

Éleesebb fogalmazásban: az eredeti magyar szavak nagy részének, talán többségének eredetiségét pusztán az a körülmény bizonyítja, hogy jövevény voltukat nem bizonyítja semmi.

Ez már magában véve is szomorú egy állapot. Hiszen azt jelenti, hogy hangtani és jelentéstani vizsgálatokra, például az ősmagyar korban bekövetkezett hangváltozá-

sok vizsgálatára ezek a szavak jobbadán alkalmatlanok. Az említett negatív kritérium alapján ugyanis csak öszszességükről mondhatjuk el, hogy túlnyomó részt eredeti. De már az egyes szavak esetében ez a negatív kritérium teljesen felmondja a szolgálatot: akármelyik ismeretlen eredetű szavunk éppúgy lehet jövevény, mint eredeti.

És ez még csak a dolog egyik része. Annak következtében azonban, hogy hiányzik legtöbb eredeti szavunk eredetiségének pozitív kritériumon alapuló bizonyíthatósága, a jövevényiszókutatás is nem egy ponton leküzdhetetlen akadályokba ütközik, különösen a honfoglalás előtti török és szláv jövevényeké.

Hogyan is állapítjuk meg valamely szó jövevény voltát? Mi itt a pozitív kritérium?

Eszközünk itt is az összehasonlítás, az egymással érintkező vagy valaha érintkezett nyelvek szókincsének az összehasonlítása. Összehasonlítás révén biztosan megállapítható például az, hogy a magyar és a román nyelv szókincsének van egy közös rétege. A magyar *berbécs*, *ficsúr*, *orda*, *szer*, *hajdú*, *jobbágy*, *rovás* szavak feltűnően hasonlítanak a román *berbeci* 'kosok', *fecior* 'legény', *urdă* 'orda', *zer* 'savó', *haiduc* 'hajdú; hős; rabló', *iobagi* 'jobbágyok' és *răvaș* 'rovás' szavakhoz; ez a hasonlóság nem lehet véletlen. Mivel a román *berbeci*, *fecior* és *urdă* a latin *vervēcēs* 'ürük', *fētiolus* 'fiúgyermek' és *ordo* 'szer' folytatása (rég-i román *urd, *urde* > mai *urdă*, *urde*, mint *raz, *raze* > *rază* 'sugár', *raze* a latin *rādīus*, *rādīi* alapján várható *raz, *razi helyett), a hozzájuk hangzásban és jelentésben egyaránt feltűnően hasonló magyar szavak csak jövevények, csak a román szavak közvetlen — esetleg közvetett — átvételei lehetnek. Már a magyar *hajdú*, *jobbágy* és *rovás* magyar nyelvi eszközökkel alkotott származékok; a román *haiduc*, *iobagi* és *răvaș* tehát magyar eredetű jövevények. Első pillantásra világos a magyar *szer* és a román *zer* 'savó' azonossága is (a román *zer* voltaképpen nem más, mint *oltószér*, vö német *Zeug* 'szer, eszköz' > magyar *cők* 'kovász, élesztő szer'). Csak a magyar lehet az átadó azért is, mert a román *zer* nem latin eredetű és azért is, mert a magyar *szer* finnugor eredetű (vö cseremis *ser* 'mód, szokás'). Vannak más típusok is,

például közös harmadik nyelv az átadó vagy a közvetítő stb., de a fentiek a lényegesek.

Mint példánk mutatja, a román és a magyar szók összehasonlítását rendkívüli módon megkönnyíti az a körülmény, hogy a románban biztos kritériumunk van a szó eredetiségének a megállapítására. Az eredeti román szavakhoz hasonló magyar szók biztosan jövevények, és megfordítva: a magyar szóval azonosítható román szó biztosan jövevény, ha nem latin eredetű. Biztosan jövevény még akkor is, ha történetesen nem a magyarból való átvétel. Az például kétségtelen, hogy a román *viză* 'viza' jövevény, mivel nem latin szót folytat.

Nehezebb a magyar és a szláv szók hasonlítása. Például a magyar *viza* és cseh *vyza* 'viza' egyezése alapján csak annyit mondhatunk feltétlen bizonyossággal, hogy ezek a szavak valahogyan összefüggenek. Az ilyen szavak bizonytalan eredetűek a szláv nyelvekben is, a magyar nyelvben is. A *viza* a SzSz szerint ugyan „alkalmasint valamely szláv nyelvből“ származik, de már a körültekintőbb Kniezsa helyesebb megállapítása szerint: „amíg a szláv szavaknak nincs kielégítő magyarázatuk, addig a magyar szót sem lehet egyszerűen belőlük származtatni; egyáltalában nincs kizárva, hogy éppen fordítva van a dolog“. Ugyanígy *bálvány* szavunk is a SzSz szerint „valamely szláv nyelvből“, míg ellenben a helyesebb ítéletű Kniezsa szerint: „mindaddig, amíg a szláv szavak eredetét nem tisztáztuk, a magyar szóról sem lehet határozott véleményt mondani“.

A bizonytalankodás tárgyi alapja az a körülmény, hogy sem a szláv alapnyelv, sem különösképpen a finnugor alapnyelv szókinése, nyelvtani szerkezete és hangkészlete nem ismeretes kielégítő mértékben.

Még honfoglalás előtti szláv eredetű — pontosabban: szláv eredetűnek is magyarázható — szavaink kérdésénél is nyugtalanítóbb török szavakkal egyező szavaink kérdése. Engem mindig meglepett az a biztosság, amellyel nyelvtudósaink ezeket minden további nélkül török eredetűeknek minősítették. A SzSz-ban olvassuk: „*bükk* talán valamely török nyelvből a honfoglalás előtt, vö pl. csagatáj *bük* 'tölgy', krimi *bik* 'bükk' ... *ürü* valamely török nyelvből a honfoglalás előtt, vö pl. turkomán *ürü*

'ua'... *ünő* valamely török nyelvből a honfoglalás előtt, vö pl. azerbajdzsáni *inäk* 'ua'“ stb.

Hát semmiképpen sem lehetnek a magyar szóhoz hasonló szavak a törökben magyar vagy ugor, esetleg finnugor eredetűek? És vajon nem lehetséges az, hogy az ilyen szavaknak legalább egy része mind a magyarban, mind a törökben eredeti? Nem lehetséges-e ugyanis az, hogy a finnugor és a török nyelvek ősrokonok? Nem tekinthetjük-e a hangzásban és jelentésben egyező magyar és török szavakat a finnugor—török ősrokonság jeleinek, alaposabb vizsgálat után esetleg bizonyítékainak?

Világos dolog, hogy a magyar és a török szókincs közös rétegének kérdése csak a finnugor és a török nyelvek történeti kapcsolatának végleges tisztázása után oldható meg.

4. A SZŰKÍTETT ÉS A MÁSODFOKÚ ÖSSZEHASONLÍTÓ MÓDSZER ELÉGTELENSÉGE

Mi következik az eddig mondottakból?

Láttuk, hogy a szűkített összehasonlító módszerrel mind ez ideig csak eredeti szavaink egy részének, mégpedig kisebb részének eredetiségét sikerült bebizonyítani. Hogy a vizsgálódás korlátai magából a módszerből következnek, az világosan kiderül a magyar szótörténeszek idevágó nyilatkozataiból. Példaként Bárcki Géza nyilatkozatait idézem. Ismeretlen eredetű szavainkat ő három csoportba osztja.

Az első csoportot azok a szavak alkotják, amelyek megfelelőit a finnugor rokon nyelvek nem őrizték meg. „Ezekről — mondja Bárcki — bizonyítékok híján nem állapíthatjuk meg, hogy finnugorok, sőt a jövőben sincs sok kilátás, hogy eltűnjék mellőlük az »eredete ismeretlen« megjegyzés“ (SzSz XII).

A második csoportba az ismeretlen hatóerők nyomására a felismerhetetlenségig elváltozott hangtestű szavak tartoznak. „Amíg e hatóerők és hatásuk iránya nem ismeretesek — de mikor lesznek ismeretesek? —, hiányzik oly kritériumunk, amely a magyar szónak a rokonnyelvi

szavakkal való összefüggését tudományosan megállapíthatóvá tegye“ (Uo).

A harmadik csoportba az elváltozott jelentésű szavak tartoznak. Az ilyenek egyeztetését Bárczi mintegy tudományos tilalom alá veti. Szerinte ugyanis az ilyen magyar szavak s a nekik megfelelő finnugor szavak közt „az űrt csak oly, merész és merőben ellenőrizhetetlen feltevésekkel lehetne áthidalni, melyekben a teremtő fantáziának tág tere nyílhat, de a megnyugtató tudományos valószínűségnek még a látszata is alig maradna fenn; e szavaink tehát ugyancsak »ismeretlen eredetűek«“ (Uo). (Úgy tűnik, a mai magyar nyelvtudomány túlságosan is fél az új eredményekre törő tudományos kutatásban nélkülözhetetlen alkotó képzelettől.)

De ha a legközelebbi rokon finnugor nyelvekkel való összehasonlítás révén a magyar nyelv eredeti szavai többségének eredetisége nem bizonyítható, vajon nem a távolabbi rokon nyelvekkel való összehasonlítástól kell-e várunk a magyar szótörténet ma még megoldatlan kérdéseinek a megoldását?

A magyar nyelv távolabbi rokon nyelvekkel való összehasonlításának — mint láttuk — két elméleti kerékkötője van.

Az első és veszélyesebb: a távolabbi nyelvrokonságban, például a finnugor—indoeurópai nyelvrokonságban való akadémiai hitetlenség. Persze, egyetlen magyar nyelvtörténész sem vonja kétségbe a finnugor—indoeurópai rokonság lehetőségét. Wiklund tanulmánya óta a Pecz Leopold-féle durva tagadás már tudománytalannak számít. A. Meillet is megállapítja: „lehetetlenség annak megállapítása, hogy két nyelv nem rokon. Könnyűszerrel kimutathatjuk, hogy a flamand a román nyelvek ismeretőjegyeinek egyikével sem rendelkezik. Ámde a flamand germán, s ekként egyúttal indoeurópai nyelv; indoeurópai, mint a latint folytató román nyelvek is. Rokonságuk nem a román nyelvek közeli, hanem az indoeurópai nyelvek távoli rokonsága. Így az a körülmény, hogy a finnugor és az indoeurópai nyelvek nagyon különböznek egymástól, éppen nem bizonyítja, hogy nem folytatásai mindkettő egy távolabbi múltban beszélt közös nyelvnek“ (LM 3).

De ha elméletileg nem is vonják kétségbe a finnugor—indoeurópai ősrökség lehetőségét, gyakorlati munkájukat a magyar nyelvészek ma is e rokonság tagadásának álláspontjáról végzik. Említettem már, hogy Bárczi a „minden időben százszámra felbukkanó tudománytalan teóriák“ közé sorolja „a magyarnak az angollal, a göröggel való rokonítását“. Ugyanígy megbélyegzi a francia és a magyar nyelv ősrökségének a feltevését: „A francia *qui* és a magyar *ki* szavaknak semmi közük egymáshoz“ (SzSz VI). Ezek a nyilatkozatok s a hozzájuk hasonlóak csak konkretizált formái a finnugor—indoeurópai nyelv-rokonság tagadásának.

A második elméleti kerékkötő a finnugor—indoeurópai nyelv-rokonság híveinek ragaszkodása a másodfokú nyelv-hasonlítás, azaz a rekonstruált finnugor alapnyelv és a rekonstruált indoeurópai alapnyelv összehasonlítása módszeréhez.

A másodfokú összehasonlító módszer a romanisztika félreértett gyakorlatának tökéletesen elhibázott általánosítása. Mivel a neolatin nyelvek alapnyelve (a latin) a kutatóknak remekművekben és együgyű feliratok ezreiben bőségesen rendelkezésére áll, a romanista távolabbi rokon nyelvhez — például göröghöz vagy germánhoz — sohasem hasonlít neolatin nyelvet. De nem azért nem hasonlít, mintha a hasonlítás tilalmas volna; nem tilalmas biz az, csak fölösleges, hiszen a görög nyelvvel való egybevetés céljaira bármelyik ma beszélt neolatin nyelvnel sokkal alkalmasabb a jóval korábbi nyelvállapotot őrző latin. Már ha a latin nem maradt volna fenn — mint ahogyan például a finnugor alapnyelv nem maradt fenn —, bezeg a román szótörténész csak a görög *ois* 'juh', angol *ewe* 'anyajuh' tanúskodásával bizonyíthatná *oaie* 'juh' latin eredetét, mivel ezt a szót a többi neolatin nyelv nem őrizte meg.

A romanisztika és az indogermanisztika gyakorlatában egyik-másik alapnyelv átugrása lépten-nyomon előfordul. A román nyelvet hamarabb hasonlították az olaszhoz, mint az arománhoz, meglenorománhoz. Ismeretes, hogy a latin, oszk és umber nyelvek az itáliai alapnyelvet folytatják (amelyet persze nem Itáliában beszéltek!). Mindazonáltal a távolabbi rokon nyelvekhez, például göröghöz,

szanszkriához és a többihez nem a latin, oszk és umber nyelvek összehasonlítása útján rekonstruált itáliai alapnyelvet, hanem közvetlenül a latint szokták hasonlítani. Ugyanígy tudjuk, hogy „a közitáliai nyelvegységet megelőzte az italo-kelta nyelvegység periódusa“ (Comp 13), de soha senkinek sem jutott eszébe emiatt tilalmazni a latin és például a gót nyelv közvetlen, tehát az italo-kelta alapnyelvet átugró összehasonlítását.

Azt mondhatná valaki, hogy ezek a példák olyan sajátos vonásokat tartalmaznak, amelyek miatt alkalmatlanok a finnugor—indoeurópai nyelvhasználat módszertani problémáinak megvilágítására. Ami az itáliai alapnyelv átugrását szükségessé teszi, az az, hogy az oszk és umber nyelvemlékek száma nem elégséges például az itáliai alapnyelv szókészletének rekonstruálására, hiszen az oszk és umber nyelvemlékek csak a latin szókincs igen csekély hányadának megfelelőit tartalmazzák. Erre a magában véve teljesen helytálló megjegyzésre csak azt felelhetjük, hogy nézetünk szerint ha nem is azonos, de mindenben hasonló okok teszik szükségessé a magyar nyelvnek a távolabbi rokon nyelvekkel való közvetlen összehasonlítását is; hiszen már tisztáztuk, hogy „akárhány olyan finnugor szavunk lehet, melyet a — finnugor — rokon nyelvek közül egyik sem őrzött meg“.

Persze a finnugor nyelvhasználat összehasonlíthatatlannal gazdagabb anyagra támaszkodhatik, mint a latin—oszk—umber nyelvhasználat. De ezt az öröndetes körülményt nézetem szerint nem szabad nyúggé alakítanunk. Mit tennénk, ha a magyar nyelven kívül egyetlen más finnugor nyelv nem maradt volna fenn? Lemondanánk-e a nyelvhasználat tudományos módszeréről? Nyilván nem mondanánk le, hanem minden erőnket a magyar és az altaji, valamint a magyar és az indoeurópai nyelvek történeti kapcsolatának tisztázására fordítanók. Nem látom be, hogy számos finnugor nyelv fennmaradásának az összehasonlítás munkáját megkönnyítő körülményéből miért kell a magyar és az indoeurópai nyelvek összehasonlítását megnehezítő módszertani következtetéseket vonni le. Nézetem szerint a finnugor nyelvek egymás közti összehasonlításának lehetősége semmiképpen sem jelentheti a magyar (vagy akármelyik finnugor egyes-

nyelv) és az indoeurópai nyelvek közvetlen összehasonlításának lehetetlenségét, tehát azoknak az eljárásoknak tilalmazását, amelyeket szükségszerűen követnünk kellene, ha a finnugor nyelvek nem maradtak volna fenn.

De továbbmegyek. A másodfokú nyelvhasználat Andersontól, Wiklundtól, Paasonentől követett és megkövetelt módszere — bár a finnugor—indoeurópai ősrökség ingyen tagadásának toronymagasan fölötte áll — valóban egy semmivel sem bizonyított előítéleten, tudniillik azon az előítéleten alapszik, hogy a finnugor és az indoeurópai nyelvek távoli rokonok, hogy tehát a finnugor nyelvek nem tartoznak az indoeurópai alapnyelvet folytató nyelvcsaládok (kelta, germán, itáliai, szláv stb.) sorába, jóllehet azokkal közös eredetűek. A távoli rokonságnak ebből az előítéletes feltevéséből aztán az következik, hogy a másodfokú összehasonlítás nem is terjed ki minden összehasonlítható nyelvi jelenségre, például nem terjed ki az összetett szavakra (mint amilyenek a latin *meridies*, *Jupiter*, *evolo* stb.) és általában azokra a jelenségekre, amelyekről a rokoni viszony távolságából kiindulva feltehető, hogy akár az indoeurópai, akár a finnugor alapnyelv különletében vagy éppenséggel a további származéknyelvek különletében keletkeztek.

Ilyenformán azonban *circulus vitiosus* jön létre. Az észlelt egyezések kevés számából a rokonság távolságára következtetve, a távoli rokonság álláspontjáról már eleve beletörődünk az egyezések kevés számába. Innen ered Wiklund már említett lemondó végkövetkeztetése: „ismerteink mindig felületesek lesznek“. Ez a nem logikátlan, de fölöslegesen óvatos módszer tehát nem hat eléggé serkentőleg, nem nagyon segíti elő — bár persze legalább nem is tilalmazza — új egyezések feltárását.

Világos azonban, hogy a finnugor és az indoeurópai nyelvek rokonsági fokának, tehát annak, hogy az indoeurópai nyelvek sorában hol a finnugor nyelvek helye, éppen a hasonlítás révén kell kiderülnie. A finnugor—indoeurópai nyelvhasználat nagyszerű előfutárai persze nem voltak azon a nevétséges állásponton, hogy a finnugor és az indoeurópai nyelvek összehasonlítását addig nem szabad megkezdeni, amíg valamilyen isteni kinyilatkoztatás révén már bizonyossá nem vált, hogy ezek a nyelvek kö-

zős eredetűek, de amikor módszerük kialakításában már eleve a távoli rokonság feltevéséből indultak ki, valójában ők is egy, az előrejutást megnehezítő dogmát fogadtak el.

Én ezt a dogmát félrevettem és olyan teljesen elfogulatlan új kutatási módszer kialakítását próbáltam meg, amely ne zárja ki sem a külön, sem a közös eredet, sem a távoli, sem a közeli rokonság lehetőségét.

5. A MAGYAR—LATIN NYELVHASONLÍTÁS MÓDSZERE

Világos, hogy ha a finnugor alapnyelv és az indoeurópai alapnyelv valamiképpen rokonok, akkor minden egyes finnugor nyelv rokona minden egyes indoeurópai nyelvnek. Ebből pedig az következik, hogy kellő módszerességgel bármelyik finnugor nyelv összehasonlítható bármelyik indoeurópai nyelvvel.

Összehasonlítható tehát a magyar is, sőt kiválóan alkalmas az összehasonlításra.

Alkalmas mindenekelőtt azért, mert számos nyelvemlékkel rendelkezik. Ezek megőrizték ma is használt szavaink eredetibb hangalakját például *gyiou*, *gyuk*, *moln*, *hodu*, *szamtagh*, *lengyen*, *lekün*, *achszin* a mai *dió*, *dug*, *malom*, *had*, *szántó*, *lengyel*, *legény*, *asszony* helyén. Megőriztek olyan szószerkezeteket, amelyek megvilágítják ragozó-rendszerünk kialakulását, mint *utu rea*, *uruszag bele*, *nyilnál kül* a mai *útra*, *országba*, *nyíl nélkül* helyén. Megőriztek végül azóta kihalt szókat, mint *kuntat*, *hollal*, *higy*, *csereboh*, *füremedik* vagy szójelentéseket, mint például *remek* szavunk eredetibb 'darab' jelentését.

Alkalmas másodsor azért, mert a finnugor nyelvek közül ezt beszélik legtöbben; különösen sokan beszélték — viszonylag — a török világ iszonyú pusztításait megelőző századokban. Ebből mindenesetre nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy a finnugor alapnyelv szókincsét a magyar sokkal gazdagabban őrzi, mint a kis létszámú népektől beszélt finnugor nyelvek, amilyen például a vogul. Minél nagyobb a lélekszáma és minél differenciáltabb a munkaszervezete egy társadalomnak, annál kiterjedtebb nyelvének alapszókincse.

Egy más körülményből is arra kell következtetnünk, hogy a magyar nyelv szókincsében nagy helyet foglalnak el a régi, alapnyelvi eredetű, valamint az azok alapján keletkezett saját alkotású szavak. Képzőink sorában meglepően kevés az idegen eredetű. Ismeretes, hogy az idegen eredetű képzők szálláscsinálói a nyelvbe behatoló idegen szavak. Idegen képzők meghonosodásának előfeltétele azonos típusú, azonos nyelvtani viszonyt tartalmazó alapszók és képzett szók megfelelő számban való párhuzamos behatolása a nyelvbe. A román *paşnic* 'békesség', *pămîntean* 'honos', *curăţenie* 'tisztaság', *iuteală* 'gyorsaság' — eredeti alapszavakból szláv eredetű képzőkkel képzett saját alkotású szavak. A magyar nyelvben az ilyen idegen képzőkkel képzett szavak száma aránylag csekély (*álnok*, régi *fegyvernek*, *tárnok* stb.). A tréfás *dorgatórium*, *pipatórium*, *koslatéroz*, *mulatéroz*, *pocolista*-félék határozottan zsargon-jellegűek. Mivel pedig az a tény, hogy a román képzők egy hányada szláv eredetű, feltétlenül összefügg a szláv eredetű román szavak nagy számával, az idegen eredetű magyar képzők kis számából arra kell következtetnünk, hogy a magyar szókincs összetételében a jövevényszók aránya kisebb, az eredeti szók aránya nagyobb, mint a román nyelvben.

A fenti megfontolások azt a meggyőződést érlelték meg bennem, hogy — ha a finnugor és az indoeurópai nyelvek egyáltalán rokonok — a magyar nyelv mindenesetre sikerrel hasonlítható az indoeurópai nyelvekhez.

A magyar szavakat persze hasonlíthattam — és alkalmadtán hasonlítottam is — bármelyik tőlem ismert indoeurópai nyelv szavaihoz. A munka módszeressége, az összehasonlítás megbízhatósága azonban azt javallotta, hogy az összehasonlítás eszközéül az indoeurópai nyelvek közül is egyet válasszak; így remélhettem szabályos hangmegfelelések feltárását. A *búvik*, *bír*, *bíz*, *bik*, *fog*, *juh* ~ angol *bow*, *bear*, *bid*, *beech*, *fang*, *ewe* alapján a germán nyelvek felé, a *ki*, *te*, *hét*, *víz*, *só*, *ünő*, *ürü* ~ francia *qui*, *toi*, *sept*, *onde*, *sel*, *génisse*, *brebis* alapján a román nyelvek felé hajlottam. Választásomat végül is elméleti megfontolás döntötte el.

„A helyes módszer megkívánja, hogy a két összevetett nyelvben ne a mai szóalakot és jelentést hasonlítsuk ösz-

sze, hanem minden esetben menjünk vissza a szó történetében, ameddig az adatok megengedik“ (SzSz VI).

Nos: a francia szó történetét sokkal régebbi időnkig tudjuk nyomon követni, mint az angolét, tudniillik éppen az ókori latin nyelvállapotig. Feladatomból tehát a magyar és a latin nyelv szó-, hang- és formánszövetének összehasonlítását tűztem ki. A ránk szállt latin szövegek némelyike majdnem harmadfélezer éves; kétezer évesnél öregebbek a ránk maradt oszk és umber feliratok is. Igaz, hogy viszont a görög írásos emlékek még a latint is jóval megelőzik, de összehasonlítás céljaira a latin a görögnél mégis alkalmasabb, különösen szókinccsének viszonylag archaikusabb volta miatt; a görög csakúgy hemzseg egyrészt a különnyelvi analogikus alkotásoktól, másrészt az ismeretlen eredetű jövevényszavaktól.

E megfontolások alapján kezdtem neki a magyar és a latin nyelv módszeres összehasonlításának, természetesen nem tévesztve szem elől az indogermanisztika eredményeit sem.

A magyar nem a latin származéka; viszonyuk hát csak a közös származás viszonya lehet. Azt a közös harmadik nyelvet, melynek latin is, magyar is folytatása, *ó s l a t i n n a k* neveztem el, munkám eredményétől várva annak eldöntését, hogy vajon ez az őslatin nyelv folytatása-e vagy előzménye az indoeurópai alapnyelvnek. Ha a magyar és a latin rokonok, akkor a magyar nyelv szókinccsében van egy őslatin eredetű réteg, melynek kisebb vagy nagyobb hányada a latinban is fennmaradt. A magyar—latin nyelv hasonlítás legelső feladata tehát a magyar nyelv őslatin eredetű szavainak azonosítása a latin nyelv megfelelő szavaival.

Világos, hogy ha a rokonság feltételezése helyes, akkor a magyar és a latin szókinccs egyezése jóval felülmúlja az eddig felvillantott egyezések terjedelmét (*ne, ki, te, hét, név, víz, bükk, só, juh, ünő, ürü, fog, bíz, bír, búvik [bukik], visz [viv-], hall ~ latin ne-, cui, te, septem, nōmen, unda, fāgus, sal, ovis, jūnīcis, vervēcis, pango, fīdo, fero, fugio, veho, cluo*). Ami az egyezést a felületes vizsgálódó szeme elől elrejti, az nyilván elsősorban a magyar szavak hangtestének ismeretlen hatóerők nyomására történt el-

változása. Mindenekelőtt tehát a hatóerőket, illetve hatásuk irányát kellett ismertté tenni.

Jól értsük meg: szememben az a körülmény, hogy a magyar és a latin nyelv szókincse nem mutatja azt a szembezőkő hasonlóságot, amelyet például a latin és a latint folytató román szókincs mutat, egyáltalán nem jelentett okot a magyar és a latin nyelv rokonságának tagadására. Közismert dolog, hogy a nyelvfejlődés rendjén a szavak hangalakja — és ráadásul a legtöbb szó jelentése! — szakadatlanul módosul, mégpedig a különböző rokon nyelvekben egymástól eltérő irányban. A francia *vingt* (ejtsd *vě*) '20' és a mai görög *ikuszi* 'ua', a román *cinci* '5' és az angol *five* 'ua' éppen nem hasonlítanak egymáshoz. Eltérő hangzásuk ellenére ezek a számnevek azonosak egymással: ugyanazon indoeurópai alapnyelvi szónak más-más irányú folytatása. Minél régebbi alakjukat vetjük egybe, annál több hasonlóságot mutatnak. Az egymástól hangzásban annyira eltérő román *cinci* és angol *five* indoeurópai előzménye **pinque*. Ebből egyrészt latin *quinque*, majd román *cinci*, másrészt **pimpe* > germán **fimfe* > angol *five*. A francia *vingt* (ejtsd *vě*) latin előzménye *vīginti*, emezé pedig az indoeurópai **vīconti*, melynek görög-ági folytatása nyugati *wīkati*, attikai *e(w)ikosi*, mai *ikuszi*. Szemmel látható, hogy az indoeurópai **vīconti* alakból — közbenső **wikonszi* > **wkōszi* > **khusz* alakok közbeiktatásával — minden nehézség nélkül származtatható a magyar *húsz* is. Öt és *quinque* már kevésbé hasonlítanak, de nyomban elhárítunk minden hangtani nehézséget, ha a sorszámnevből indulunk ki: *quinta* indoeurópai előzménye **pinta*, ebből — **pite* > **wite* > **wit* közvetítő alakok közbeiktatásával — mind a magyar *öt*, mind a finn *viite*- 'ua' könnyűszerrel származtatható.

Rokon nyelvi szavak egyezésének nem akusztikai hasonlóságuk a bizonyítéka — ez csak jelez, figyelmeztet —, hanem az, hogy közös harmadik alakból szabályos, vagyis rendszert alkotó hangváltozások közbeiktatásával mindkettő levezethető.

Erre a neogrammatikusoknak köszönhető szilárd módszertani elvre támaszkodva, szemben a szűkített összehasonlítás híveivel, akik még a magyar nyelv és az indoeurópai nyelvek közt mutatkozó szemet szűrő hasonlósá-

gokat is vagy nem veszik észre, vagy jelentéktelen véletlennek igyekeznek minősíteni, én ott is kerestem a mélybe merült egyezéseket, ahol a felszínen már csak az eltérések mutatkoznak. A hasonló hangzású és jelentésű szavak egyeztetése mellett minden előítéletet félretéve egyeztetni próbáltam, ha jelentésük megegyezett, a hangzásban eltérő latin és magyar szavakat is. Egyetlen feltételem volt, hogy az egybevetett két szó egy közös harmadik alakból — ezt neveztem őslatinnak — szabályos hangváltozások feltételezésével levezethető legyen.

Egyeztettem például a magyar *ül*, *fél*, *velő*, *ólom*, *éj*, *méh* és a latin *sedet*, *pavet*, *medulla*, *plumbum*, *nox*, *musca* szavakat. Alább feltüntetem a mai magyar alakhoz vezető feltételezett hangváltozásokat:

sedet < ősl ua > fu **sete*, nyj **sele* > **sile* > ug **sil* > magyar **hil* > *il* > *ül*, valamint **ilik* > *illik*;

pavet < ősl ua > fu **pewe*, nyj **pele* > ug **pel* > magyar *fél*;

medulla < ősl ua > proto-fu **metile* > fu **metiwe*, hangátvetéssel **wetime* > ug **wetem*, nyj **welem* > magyar **welew* > *velő*;

plumbum < ősl **plumbom* > fu **wlumbu* > ug **wolumb*, **wolum* > magyar *ólom*, *ólmot*;

nox < ősl ua, nyj **nux* (vö görög *nyx* 'ua') > proto-fu **njüks* > fu **jüks* > ug **jüks*, **jiks* > magyar **ikh* > *ih* > *i* > *é*, ragos-képzős alakokból elvonva *éj*;

musca < ősl ua, nyj **muxa* > fu **mükse* > ug **mükhs*, **mikhs* > magyar **mikh* > *méh*.

A feltételezett közvetítő alakokat meglepő pontossággal igazolják az ide tartozó finnugor nyelvi szavak: a *musca* és *méh* közt közvetítő **mükse* majdnem teljesen azonos a cseremis *müchs* 'méh' szóval; az *éj* feltételezett **jüks* előzményének magánhangzóját őrzi a finn *yö* 'éj'; *velő* szavunk kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi "*wetime* előzménye jól megmagyarázza a finn *ytime*-t, ugor **wetem*, **welem* foka pedig az osztják *wëlem-et*; *ólom* szavunk kikövetkeztetett ugor **wolum* előzményét folytatja a vogul *wōlem* is; a *sedet* és *ül* közt közvetítő finnugor **sele* alakból jól levezethető a votják *syl* 'áll' is.

De meglepő a hangmegfelelések szabályossága is. A latin *a* ~ finnugor *e*, latin *u* ~ finnugor *ü* vagy *i* hangmeg-

felelés észlelése mellett például a latin *unda* (< ősl *vunda, infixumtalan nyelvjárási *vuda), *fīdo* (< ősl *pheido), *sedet*, *medulla* ~ magyar *víz*, *bíz*, *ül*, *velő* alapján máris felállíthattam az ideiglenes hangtörvényt: őslatin *d* finnugor folytatása *t*, finnugor magánhangzóközi *-t-* magyar folytatása többek közt *-l-* és *-z-*. Azzal természetesen tisztában voltam, hogy az eredmények szaporodtával ez a hangtörvény bővülni, módosulni, finomodni fog. Mégis, ennek az ideiglenes hangtörvénynek birtokában már biztosabban mozogtam, s könnyűszerrel egyeztettem a görög *dekātē* 'tizedik', horvát *deset* 'tíz', litván *deszimtas* 'tíz' alapján biztosan kikövetkeztethető őslatin *decimta és a magyar *tíz*, vagy például a latin *digitāle* és a magyar *tűsző*, *gyűszű* szavakat:

ősl *decimta > fu *tekite > ug *tekhit-* > magyar **tehiz-*, *teiz > *tíz*;

digitāle < ősl *dicitāli > fu *tikiszel > ug *tikhszel, nyj *tyikhszel* > magyar *tyiszew > *gyűsző* > *gyűszű*; alakváltozata *tűsző*.

Magától értetődik, hogy a szóegyezések számának növekedésével egyre növekedett a felismert hangfejlődési tendenciák száma is. Így például *digitāle* ~ *gyűszű*, *vīginti* ~ *húsz* alapján felismertem, hogy az őslatin *t* egyik magyar folytatása *sz*; e hangfejlődési tendencia ismeretében már gyermekjáték volt észrevennem például a román *viṭea* 'űsző', *viṭă* 'szőlővessző', *ṭese* 'sző' < latin *vitella*, *vītea*, *textit* és a magyar *űsző*, *vessző*, *sző* azonosságát:

vitella < ősl ua > proto-fu *wiszele > fu *wiszewe > ug *wiszew > magyar *űsző*, vogul *w̄ysygh* 'rénborjú';

vītea < ősl *veiitaiva > fu *wejeszejwe > ug *wejiszēw > magyar *wejszew > *weszjew > *vessző*;

textit < ősl ua > fu *szeksi > ug *szekhs > magyar *szekh > *szeħ > *szew* > *sző*.

Ezen az úton, mintegy 150—200 szóegyeztetés adatainak felhasználásával, felfedtem a legfontosabb latin—magyar hangmegfeleléseket és azokat rendszerbe is foglaltam.

A sok meglepő eredmény közt legmelegebb az volt, hogy a latin és a magyar szavak egyeztetése érdekében kikövetkeztetett őslatin alak a legtöbb esetben alig

különbözött a kérdéses szó latin alakjától. Ennek semmilyen más magyarzatát nem találtam azon kívül, hogy a latinnak is, finnugornak is alapul szolgáló őslatin nyelv nem különbözött túlságosan a latintól. A részletekről a hangtani fejezetekben számolok be, itt a puszta lényegre szorítkozom.

Az őslatin nyelvállapot sibboletjenek az indoeurópai hehezetes zöngés zárhangok bizonyultak. Ezek az itáliai alapnyelvben hehezetes zöngétlen zárhangokká alakultak: indoeurópai *bh, dh, gh* > itáliai alapnyelvi *ph, th, kh* (Buck 118). Az idetartozó latin és magyar szavak arról tanúskodnak, hogy ezekből a hehezetes zöngétlen zárhangokból levezethetők a megfelelő finnugor alapnyelvi hangok is: itáliai *ph, th, kh* > proto-finnugor *wh, th, kh* > finnugor *b, th* és *t, kh* és *k*.

Az alábbiakban bemutatok néhányat a fenti következtetéshez alapul szolgáló szóegyeztetésekből:

fido < ősl **pheidō* (ie **bheidho*) > nyj **phoido* > fu **bojtu* > ug **bīt-* > magyar *bíz-ok*;

fāgus < ősi **phāgos* > fu **bōku* > ug **bok*, nyj **bik* (veláris *i!*) > magyar *bik* > *bükk*, hangrendi átcsapással;

fēlis < ősi **thēlis* (vö görög *thēlys* 'szoptató', *thēlē* 'emlő') > fu **thēli* vagy **tēli* > ug **telj* > magyar **telgy* > *tölgy* > *tőgy*;

facies < ősl **thacies* > fu **thekje* vagy **tekje* > ug **tekj* > magyar *tigy, tügy* (r) 'arc';

homo < ősl **chumo* > fu **khumu* > ug **khum* > magyar *hím*, vogul *chum* 'férfi';

-hendit (vö *comprehendit*) < ősl **chendit* > proto-fu **khenti* > fu **kheti* > ug **khet* > magyar *ket* > *köt*.

Abból a tényből, hogy a finnugor alapnyelv hangrendszere az itáliai alapnyelv hangrendszeréből különösebb nehézségek nélkül leszarmaztatható, arra kellett következtetnem, hogy a finnugor nyelvek maguk is az itáliai alapnyelv származékai. E következtetés alapján pedig feltettem magamnak a merész kérdést, hogy vajon a magyar szóképzlet eredeti rétegének kikeresésében nem követhető-e a romanisztika módszere?

6. A ROMANISZTIKA MÓDSZERÉNEK ALKALMAZÁSA A FINNUGOR—INDOEURÓPAI NYELVHASONLÍTÁSBAN

A romanisztika az összehasonlító nyelvtudomány legkidolgozottabb ága. Kidolgozottságát és megbízhatóságát annak köszönheti, hogy a neolatin nyelvek alapnyelvét, a latint, írásos emlékek sokasága napjainkig megőrizte. E szerencsés körülmény révén a neolatin nyelvek eredeti szókincsének történetét nem elsősorban a származéknyelvek felől, hanem a latin felől szokták megközelíteni.

A módszer kialakulásának tudománytörténeti szakaszai a következők:

1. Először is a roppant mennyiségű és szembeszökő szóegyezések alapján megállapították, hogy a francia, olasz, román stb. nyelvek a latin leszármazottai.

2. Azután a szembeötlően egyező szók hangtestének gondos tanulmányozása révén megállapították a latin hangrendszer francia-ági, olasz-ági, román-ági stb. fejlődésének törvényszerűségeit.

3. Végül pedig a francia, olasz, román stb. szavak mai hangalakját eredményező hangfejlődési tendenciák ismeretében a latin nyelv minden egyes szavával kapcsolatban feltették a kérdést: milyen e latin szó várható francia nyelvi, olasz nyelvi, román nyelvi stb. hangalakja?

Mint látjuk, ennek a módszernek az a lényege, hogy a vizsgált nyelv szókincséhez nem a vizsgált nyelv — és nem annak rokonai — felől, hanem az alapnyelv felől érkezik. A szótörténész nem a vizsgált nyelv egyes szavaiból indul ki, nem a vizsgált nyelv egyes szavainak történetét nyomozza visszafelé, hanem az alapnyelv szókincsé felől indul útnak és a szókincs egészének sorsát követi nyomon az alapnyelvtől a származéknyelvig.

A kutató ilyenformán nemcsak a származéknyelv egyes szavainak történetét ismeri meg, hanem hézagtalan képet nyer az alapnyelv egész szókincsének történetéről, arról is, hogy a vizsgálat időpontjáig az alapnyelv mely szavai maradtak fenn, de egyúttal arról is, hogy melyek mentek veszendőbe. Fölösleges hangsúlyozni, hogy az ilyen módszerű szótörténet milyen értékes eszköze a vizsgált nyelvet használó nép történetének.

De ilyenformán a romanista alapján véve nem is a latin szavak, hanem a latin szócsaládok történetét követi nyomon napjainkig. Ezért például Clédat etimológiai szótárában egy címszó alatt találjuk a következő szavakat: *épice* 'fűszer', *dépit* 'bosszúság', *répit* 'nyughatás', *souççon* 'gyanú', hiszen ezek, bár köztük a franciául beszélő semmi összefüggést nem érez, a latinban felismerhetőleg egyazon szócsaládba tartoztak: *species*, *dēspectus*, *respectus*, *suspītio* < *suspectio. Magától értetődik, hogy ennek a latin szócsaládnak még számos tagja volt (M. Bréal latin etimológiai szótára mintegy száz idetartozó származékot sorol fel!), melyek azonban a francia-ági fejlődés rendjén veszendőbe mentek. Az is magától értetődik, hogy a többi neolatin nyelvek e latin szócsaládnak nem ugyanazokat a tagjait őrzik, amelyeket a francia. A román például a latin *expecto* igét tartotta meg, erre megy vissza az *a-*, illetőleg *des-* praeverbiummal ellátott *aștept* 'várakozik', *deștept* 'ébreszt'.

Könnyű elképzelni, hogy mennyivel nehezebb volna a romanista helyzete, ha a latin nyelv ismerete nélkül, a neolatin nyelvek felől próbálna visszakövetkeztetni az itt említett francia és román szavak hang- és jelentéstörténetére. Egyáltalán kérdéses, hogy képes volna-e felismerni egyrészt az *épice*, *dépit*, *répit* és *souççon* összetartozását, másrészt pedig e francia szavak és a román *aștept* rokonságát. Viszont a latin nyelv felől, a latin szókinés perspektívájában a kérdéses szavak történeti kapcsolata minden nehézség nélkül megmutatkozik.

Természetesen eszembe sem jut az összehasonlító módszer lebecsülése. Sőt, a lényegét illetőleg igazat adok Meillet-nek és Vendryes-nek, akik *Comparéejukban* a következőket írják: „Ahol az egykor közösen beszélt nyelvnek írott szövegeimlékei maradtak fenn, ott ezek a szövegek kétségtelenül hozzájárulnak az eredmények szilárdabbá és pontosabbá tételéhez; de az eredeti nyelvközösség igazi bizonyítékait csupán az összehasonlítás szolgáltatja“ (Comp 3). Mégsem tagadható, hogy a latin szövegeimlékek segítségével a romanista nagy vonalakban bármelyik román nyelv fejlődéstörténetét megrajzolhatja a rokon nyelvekre való tekintet nélkül is! Ez a körülmény teszi lehetővé, hogy például a román

(dákorumán) nyelvtörténész számos nyelvtörténeti probléma megoldására képes az aromán vagy macedoromán dialektus (vagy inkább nyelv) ismerete nélkül is. De a francia vagy olasz nyelvtörténésznek sem kell a francia vagy olasz nyelvtörténet problémáinak megoldhatása végett minden neolatin nyelvet ismernie. Így történhetik meg, hogy például etimológiai szótárában Clédat kizárólag a latin—francia nyelvi kapcsolatokra van tekintettel.

Mivel egészen bizonyos, hogy a finnugor alapnyelv szókincsének egy részét — talán jelentős részét — csak a magyar őrizte meg, ésszerűnek mutatkozott a kérdés: vajon a magyar nyelv eredeti szókincese nem vehető-e szemügyre a romanisztika stílusában, a finnugor rokon nyelvekre való tekintet nélkül, a latin nyelv szókincese felőli nézetben?

Igaz, a magyar nyelv nem a latin folytatása. De rokona — sőt, hangrendszerük tanúvallomása szerint közeli rokona — a latinnak: úgy látszik, ugyanazt az itáliai alapnyelvet folytatja, amelyet az oszk, umber és latin. Ez feltétlenül azt jelenti, hogy a latin szókinces felől a magyar eredeti szókinces is megközelíthető, bár természetesen némi kitérével: a finnugor nyelvek esetében a vizsgált szavak latin hangalakjától előbb vissza kell kanyarodni azok őslatin hangalakjához, és csak innen lehet aztán egyenes vonalban nyomon követni magyar-ági, finn-ági stb. fejlődésüket, most már a romanisztika stílusában, bár, természetesen, eleinte a romanisztikában elértnél kisebb pontossággal, éppen az említett kerülő miatt.

Nekivágtam hát a nagy felfedező útnak, amelyet magamban Columbus útjához hasonlítottam. Hiszen Columbus is Indiának hátat fordítva akart Indiába jutni; én is a finnugor nyelvek megkerülésével akartam a magyar nyelv finnugor eredetű szókincsét megközelíteni, s ezzel kimozdítani helyéből a finnugrisztika kátyúba került szerkerét. (Híre is kelt azonnal, hogy szerintem a magyar nyelv nem finnugor, hanem latin eredetű!)

Átfutottam M. Bréal már említett kitűnő — bár itt-ott elavult és éppen nem teljes — *Dictionnaire étymologique latinj*át, amely eredetük szerint szócsaládokba, mégpedig túlnyomórészt csak nyelvtani szócsaládokba csoportosítva tartalmazza a latin nyelv szókincsét, és azoknak a leg-

fontosabb hangfejlődési tendenciáknak a birtokában, amelyek felismeréséhez mintegy 150—200 szóegyezés elég aprólékos tanulmányozása révén jutottam, minden latin szóval — tehát a praeverbiumos és az ősrégi összetett szavakkal is! — kapcsolatban feltettem a következő két kérdést: 1. Milyen volt e szó őslatin hangalakja? 2. Milyen a kikövetkeztetett őslatin szó várható finnugor, ugor és magyar alakja?

A választott út tökéletesen járhatónak bizonyult. A következőkben be is mutatok egynéhány példát, melyeknek természetesen semmilyen vonatkozásban sem a bizonyítás, hanem pusztán az illusztrálás a szerepük, módszerem használhatóságának illusztrálása. Végül is a finnugor—indoeurópai nyelvrokonság bizonyítékait az alaktani és a hangtani fejezetek tartalmazzák.

1. A latin *mergo* 'megmer, merít, márt' rokonsága: *mergo, dēmergo, ēmergo, ēmersus, immergo, submergo, mergus, merso, immersābilis*. E szavak közül a francia egyet sem őriz; a román őrzi — megváltozott jelentésben — az alapszót:

mergit > román *merge*, nyelvjárási *mēre* 'megy'.

Magyar szavakkal azonosítható a szócsalád két tagjának várható magyar alakja:

mergit < ősl *ua* > nyj **merjit* > fu **merji* > ug **merj* > magyar *mer*; vö vogul *mūr* 'merül';

mersat < ősl **merctat* > fu **merkte* > ug **merkht* > magyar *mereht* > *merejt* > *merít*; a visszaható alak ómagyar **mereht-ik* > **mereklik* > **merélik*, ebből iktelenedéssel *merél* > *merül*; vö *hajt* mellett *hajlik*, iktelenedéssel *hajol*;

merso < ősl **mercto* > nyj **morcto* > fu **morktu* > ug **morkht* > magyar **morhtuk* > **martok*, ebből **mart* > *márt*, innen *mártok*; vö osztják *morahlt* 'belemárt'; az őslatin nyelvállapotot a finnugor nyelvállapottal összekötő fejlődési szakasz jellegzetes hangfejlődési tendenciája *e — o* > *o — o*, vö *clepo* < ősl *ua* > nyj **clopo* > fu **llopu* > magyar *lopok*.

A latin nyelv nézetéből tehát a *mer*, *merít* és *márt* egyetlen történeti szócsalád tagjainak bizonyultak: a *márt* egyszerűen a *merít* mélyhangú változata. A SzSz ezeket a szavakat elszakítja egymástól.

2. A latin *pār* szónak M. Bréal szótára 42 származékát sorolja fel. Ebből a rendkívül gazdag szócsaládból a francia a következő szavakat örzi:

parem > francia *pair* 'egyenlő, páros; közjogi méltóság';

paria (seml tsz) > francia *paire* 'pár', vö *faire la paire* 'hozáillik';

parāre > francia *parer* 'feldíszít; véd, óv, elhárít', a jelentésváltozást Clédat így magyarázza: „*parāre*, 'mettre à la hauteur de, égaliser', d'où 'appreter'; c'est à ce second sens que se rattachent les acceptions de 'préparer, orner' qu'a notre verbe *parer*, et aussi celle de 'se mettre en état d'éviter'“;

sēparāre > francia *sevrer* 'elválaszt' (szopós gyermeket, állatot);

*pariculum, vulgáris *pareclom > francia *pareil* 'hasonfél'; ugyanezen szó többes számi alakját örzi a román: *parecla > román *păreche* > *pereche* 'pár'; a francia szavak és a román szó különnyelvi származékait fölösleges lenne itt felsorolni.

Magyar szavakkal azonosíthatók:

Paria (seml tsz) < ösl ua > fu *perje > ug *perj > magyar *férj*, legtöbbször birtokos személyraggal: *férjem*, *férje*, elhomályosult összetételben *férfi*; a régi magyar nyelvben *férj* akármelyik házaselet jelenthette, a nő párját csakúgy, mint a férfiét is, helytelen hát a SzSz-nak az a feltevése, hogy e szavunk eredeti jelentése 'férfi';

parat < ösl ua > fu *pere > ug *per > magyar *fér*, a páros lét igéje: *összeférnek*, *megférnek*, *elfér* (egyik a másiktól), *hozzáfér* (egyik a másikhoz), *ráfér* (egyik a másikra); származéka régi és nyelvjárási *füremedik*; a magyar szó kikövetkeztethető eredeti jelentése 'faire la paire', nem pedig 'eljut, bejut', ahogy a SzSz az esetleg csakugyan idetartozó zürjén *por-* 'beme gy, behatol' mai jelentése alapján következteti;

sēparat < ösl ua > fu *sepere > ug *siper > magyar *seper*, *söpör*; a csagatáj *süpür-* és török társai vagy a magyar ige átvétele, vagy ösrokon; *seper* eredeti jelentése: 'elválaszt (gazosát színétől)';

sēparābile < ösl *sēparābli > proto-fu *seperēwli > fu *seperēwü > ug *seprew, *siprew > magyar *seprő*, *söprő*

'Hefe'; a csuvas *sjeprä* 'ua', kirgiz *söprä* 'élesztő' és társaik a magyarból esetleg ősrokonok;

parilis, parile < ősl **parili*, nyj **parli* > fu **pelli* > ug **pel* > magyar *fél*, összetételben *vőfély*, nyelvjárási *vőfény* is; vogul *pāl* 'ua'; magyar *féle*, régi és nyelvjárási *féli* átvétele román *feliu* (r) > mai *fel*; ugor **pel*, nyj **pál* átvétele szláv *pol* 'fél'.

Mondanom sem kell, hogy Clédat-nak az alapnyelv nézetéből szerkesztett etimológiai szótárában a francia *pair, paire, parer, sevrer, pareil* egy címszó alatt (a *pair* címszó alatt) található. Ez az olvasó számára rendkívül megkönnyíti különösen e szavak jelentéstörténetének megértését. Már a származéknyelvek nézetéből szerkesztett SzSz a történeti szócsaládot alkotó *férj, fér, seper, seprő* és *fél* szavakat szükségszerűen elszigeteli egymástól, és ennek következtében szükségszerűen torz képet ad részben eredetükről, részben jelentésfejlődésükről.

Talán már az iménti két példa is kielégítően mutatja, hogy bár a finnugor nyelvek nem a latin leszármazottai, hogy bár a magyar a latin nyelvnek csak oldalági rokona, mégis a magyar eredeti szókincs egy kis kerülő árán — a latin szónak előbb rekonstruálni kell őslatin alakját — roppant terjedelemben azonosítható a latin nyelv szókincsével. Mivel ezúttal csupán módszerem illusztrálása volt a célo, talán be is érhetném a tárgyalt két szócsalád tanúságtételével. (Az őslatin eredetű magyar szavak szótárát külön kötetben szándéksom kiadni.) Mégis még két példán szeretném megmutatni azt is, hogy az általam követett módszer a szóegyezések feltárásán kívül mennyire megkönnyíti a latin és a magyar nyelv nyelvtani szerkezete közti összefüggések feltárását is.

3. Az imént mondtuk, hogy a latin nyelv segítsége nélkül a romanista talán képtelen is volna felismerni egyrészt a francia *épice, dépit, répit* és *souçon* összetartozását, másrészt a francia szavak és a román *aștept* meg *deștept* rokonságát. Ugyanígy elmondhatjuk, hogy a ma beszélt francia vagy magyar nyelv felől elindulva a francia vagy a magyar nyelvtörténészek soha fel nem ismerhetnék, hogy a francia *épice*-nek mi a magyar megfelelője. Viszont az imént bemutatott módszerrel, a latin nyelv

felől indulva, könnyűszerrel jutunk eredményhez, az eredmény úgyszólván az ölünkbe hull.

Íme tehát *species* szócsaládjának magyar rokonsága:

species < ősl ua > fu *szwekje > ugor *szwekj, nyj *szekj, *szeki > magyar *szék, szik*, egyrészt ezekben: *búza széke, dió széke, tikmony szék, káposzta széke*, alakváltozata *káposzta szike*, hangzóilleszkedéssel *káposzta-szika > *káposzta-cika*, másrészt ezekben: *Sziktó, Szikszó* 'szikaszó', valamint *székfü, székes föld, székes fü*; a régi magyarok *székes* vagy *szikös füveknek* nevezték az ételízélesztő füveket (vö francia *épice!*); a *szék* alakváltozata a *-ség* képzőnk, melynek illeszkedéssel mélyhangú változata *-ság, -szág*, például *jóság, jószág, ország*; *-k* > *-g*, mint *heu szak > *hézag*;

spectat < ősl ua > fu *szwekte > ug *szwekht > magyar *szejt > *sejt*, mint **-szék* > **-szég* > *-ség*;

spectatio < ősl ua (háromszótagos!) > fu *szwektētju > ug *szwekhtecs > magyar *szejtecs > *sejtés*, vö *forgács, tolmács, tkp faragás, *tolomás* 'trans-ductio';

spectāminis < ősl *spectāmonos > nyj *spectāmnos > fu *szwektēmlu, hangátvetéssel *szwektēlmu > ug *szwekhtelm, *szekhtelm > magyar *szejtelm > *sejtelem*; persze, *sejtelem* új alkotású szó, de virtuálisan az őslatin korszaktól kezdve létezik;

*spectāminat (*spectat, spectāmen, *spectāminat*, mint *fulget, fulmen, fulminat* stb.) < ősl *spectāmonat > nyj *spectāmnat > fu *szwektemle > ug *szwekhteml > magyar *szejtemlik > *sejtemlik, ebből *sejtemlkedik > *settenkedik*, mint *káromlkodik > *káromkodik*, nyj *kárinkodik*;

*spectātui (dat) < ősl ua > fu *szwektētwi > ug *szwekhtetw > magyar *szejtetv > *sejtet > *setét, sötét*, a szóvégi szótag nyelvünkben gyakori megnyúlásával, mint *szakadat* > *Szakadát, hasadat* > *hasadát > **hasdát, *hazsdát* > *Hezsdát*, a Tordai hasadék patakjának neve, tkp *Hezsdát pataka*, azaz 'hasadat pataka';

dēspectat < ősl ua > fu *tespekte > ug *tespekht* > magyar *tespejt > *tespejd > *tesped*, mint *felejt* > *feled*;

suspītio < ősl *suspectio > nyj *suspectio > fu *suspoktju > ug *suspocs > magyar *suspos > *suspus* (r) >

suskus (nyj) 'gyanús dolog', vö a NySz adatával: „Sőt kicsinke, hogy Macskási uram *suspust* nem ejte rajtam“;

suspecto < ösl ua > *nyj *suspocto > fu *suspoktu > ug *suspokht > magyar *suspojt-ok, ilyen magyar ige nincs, de ennek -ál gyakorító képzős alakja *suspojtál > *susputyál*, *susputál* (nyj), mint *maraszt*, *tekint*, *lesz*, *dob* mellett *marasztal*, régi *tekintél*, *lévél*, mai *dobál*;

specula < ösl ua > fu *szwekile, *szweküle > ug *szwikil, *szwikül > magyar *szikül* > *széköl* (nyj) > *székely*, latinul *Siculus*, vö román *secui* 'székely'; a magyar szó jelentésváltozása: 'specula' → 'speculator' 'határőr' 'székely';

speculārium < ösl ua > nyj *spoculāriom > fu *szwoku-lērju > ug *szwokulērj > magyar *szokulaj > *szokula* > *szikla*; a magyar szó kikövetkeztethető jelentésváltozása: 'tükör' → 'tükröző kőzet' 'kőszikla'.

A latin szókincs nézetéből tehát a *szék* 'Eierdotter stb.', *szik* 'Natronsalz', -ség, *sejt*, *sötét*, *settenkedik*, *tesped*, *suspus* (r), *suskus* (nyj), *susputyál* (nyj), *székely*, *szikla* — egyetlen történeti szócsalád tagjainak bizonyulnak.

Új mozzanat itt az, hogy ezúttal — teljesen a romanisztika stílusában — a szövegemlékekben hagyományozott szavakon kívül néhány nem lajstromozott, talán nem is használt, csupán virtuálisan létező latin szót is bevontunk a hasonlításba (*spectātus, -us és *spectāminat). Ezek a szavak minden valószínűség szerint nemcsak a latinban nem léteztek, nem léteztek az őslatinban sem. De jelen voltak mint lehetőségek, melyek aztán a magyar-ági fejlődés valamelyik szakaszán (finnugor, ugor vagy magyar szakaszán) lehetőségből valósággá váltak (a *sejtelem* a SzSz szerint csak 1834-ben vált lehetőségből valósággá!). Az ilyenfajta szóegyeztetések jelentősége abban áll, hogy a magyar képzők eredetét tárják elénk: -*ātio* ~ -és, -ás; -*ātus*, -*ātui* ~ -et, -at; -*āminat* ~ -emlik, -amlik (sok alakváltozat!) stb.

4. Hasonló tanulságokkal jár a latin *grātus* családjának vizsgálata. Tucatnyi származéka közül a román egyet sem őrzött meg, a francia is csak egyet:

grātum > francia *gré* 'kénye-kedve vkinek'; különnyelvi származékai *agréer*, *agrément*, *agrémenter*, *agréable*, *désagrément*, *désagréable*, *malgré*, *maugréer*; úgy-

nevezett tudós szók: *grâce, gracier, gracieux, disgrâce, disgracieux, gratitude, ingrat, ingratitude, gratis, gratifier, gratification, gratuit, gratuité.*

Az idetartozó latin szavak őslatin előzményének várható magyar alakját a következő hangfejlődési tendenciák ismeretében következtethetjük ki: ősl *g-* > fu *k-*, ősl *gr-* > proto-fu *kr-* > fu *k-*, ősl *-ti-* > fu *-tj-*, ősl *-t-* > fu *-t-* vagy *-sz-*, ősl nyj *-mn-* > fu *-ml-*, hangátvetéssel *-lm-*. Íme tehát a magyar rokonság:

grātia < ősl *ua* > proto-fu **krētje* > fu **kētje* > ug **kety* > magyar *kegy*, ebből *kegyes, kegyetlen, kegyed, kegyetek*, amelyek alakváltozata *kies, kietlen, kied, kietek*, valamint *kéd, kéték*, vö még **kegye* > **keje, *kē*;

*grātiāminis < ősl **grātiāmonos* > nyj **grātiāmnos* > proto-fu **krētjēmlu* > fu **kētjēmlu*, hangátvetéssel **kētjēmlu* > ug **ketyelm* > magyar *kegyelm* > *kegyelem*, vö HB-beli *kegilmēt* 'kegyelmét', származékok: *kegyelmes, őkegyelme* vagy nyj *őkigyelme, kegyelmed, kegyelmetek*. melyek alakváltozatai *őkélme, kelmed* és *őkēme, kend, kentek*;

*grātiāndo < ősl *ua* > proto-fu **krētjontu* > fu **kētjontu* > ug **ketyint* > magyar **kegyid*, vö HB-beli *kegiggen* 'kegyedjen, kegyelmezzen'; a virtuális latin **grātiāre* ige olasz folytatása a praeverbiumos *ringraziare* 'danken';

*grātiābit < ősl *ua* > proto-fu **krētjēbi* > fu **kētjēbi* > ug **ketyebj, *ketyegy* > magyar **kecseg*, csak műveltető alakban: *kecsegtet*; ugor *ty* > magyar *gy* és *cs*, mint *agyarog ~ acsarog*; csak műveltető alakkal rendelkező ige nék sok van: *fítogtat, rityegtet* (nyj), *bólint* stb.;

grātulātur < ősl *ua*, cselekvő módban **grātulat* > proto-fu **krētīle* > fu **kētīle* > ug **kedl* > magyar *kell, köll, kő*;

*grātulāminat < ősl **grātulāmonat* > nyj **grātulāminat* > proto-fu **krētīlēmle* > fu **kētīlēmle* > ug **kedleml* > magyar **kelleml*, alakváltozata **kellem*, csak származékaiban: *kellemő* (r), *kellemetes, kellemetlen*, majd a *kedvetlen, kedves* analógiájára a *kellemetlen* mellé *kellemes*: a régi *kellemő* alakváltozata volt **kellemlő* > *köllenlő* (vö

^{e e}
NagyszK: *kolenlo*), mint *hasomló* > *hasonló*;

*grātui (dat) < ősl *ua* > proto-fu **krētwi* > fu *kētwi* >

ug **ketw* > magyar **ketvem*, **ketve* > *kedvem*, *kedve*, innen elvonva *kedv*; a latinból a lehetséges **grātus*, *-us* főnév eltűnt, de egykori megvoltára következtethetünk az őslatin dativuszi **grātui* alakhoz kapcsolódó *grātuītus* melléknév alapján;

grātē < ősl ua > proto-fu **krēsē* > fu **kēsē* > ug **keszi* > magyar *kész*; a magyar szó eredetileg határozó volt, jelentése pedig 'készen, készségesen, szívesen'; határozói alakot folytató melléknév minden nyelvben van, íme két román példa: latin *rapidē*, *leviter* > román *repede* 'gyors', *iute* 'sebesen; sebes';

grātans (seml) < ősl **grātant* > proto-fu **krēszen* > fu **kēszen* > ug **keszen* > magyar *keszen* > *köszön*, műveltetője *köszönt*.

Mint látjuk, a latin nyelv nézetében a *kegy*, *kies*, *kied*, *kegyelem*, *kecsegtet*, a HB-beli *kegiggen*, *kell*, *kellmő* (r), *köllenő* (r), *kedv*, *kész*, *köszön* egyetlen történeti szócsalád tagjainak bizonyulnak, amelyek jelentéstani kapcsolata egészen nyilvánvaló. Jellemző az egyes szavak távlatában vizsgálódó módszerre, hogy például a SzSz még *kies*, *kietlen* szavainkat is különválasztja *kegyes*, *kegyetlen*-től, holott a régi magyar irodalmi nyelvben, például Balassi költészetében a *kegyetlen* szó 'kietlen' jelentése még elég általános. Figyelmezzon az olvasó arra is, hogy a *grātia* szócsaládjának vizsgálata rendjén nyert eredmények egyrészt megerősítik a korábbi alaktani vonatkozású eredményeket, például azt, hogy a magyar *-eml*, *-em* igeképző a latin *-āminat* megfelelője, másrészt új nyelvtani szerkezeti összefüggéseket tárnak fel: a magyar *-ed*, *-en* és *-eg* igeképzők a latin *-ando*, *-ans* és *-ābit* végződéseknek felelnek meg. Igazolja ezt természetesen más szócsaládok vizsgálata is, például:

pango < ősl ua > fu **ponku* > ug **ponk* > magyar *fog-ok*, *fog*;

pangens < ősl **pangont* > fu **ponkon* > ug ua > magyar *fogon* > *fogan*, sz-szel bővülő visszaható alakja *fogonszik* > *fogamzik*, mint *hall* mellett *hallszik*;

pangendo < ősl **pangondo* > fu **ponkontu* > ug **ponkont* > magyar **fogod* > *fogad*.

Mindezt az alaktani fejezetekben részletesebben kifejtve olvashatjuk.

Nem szeretném, ha félreértenének. Eredményeimet alig tekintem többnek, mint egy új tudományág — a paleo-latinisztika — alapvetésének. Csupán azt szeretném megérteni, hogy a magyar nyelvtörténet problémáinak megoldására általam használt módszer teljesen alkalmas e problémák megoldására, függetlenül attól, hogy nekem magamnak mennyit sikerült belőlük megoldanom.

7. A MAGYAR NYELV ŐSTÖRTÉNETE

A magyar és a latin nyelv szó-, formáns- és hangkészletének egyre pontosabb és egyre részletezőbb egyeztetése nyomán kezdtek előttem mintegy maguktól kirajzolódni a magyar nyelv őstörténetének időrendi és földrajzi keretei.

Mivel az őslatin és a latin hangrendszer közt a különbség jóval kisebb, mint a latin és a legarchaikusabb neolatin nyelvek hangrendszere közt, nem is szólva a latin és a francia hangrendszer roppant különbségéről, feltételezhető, hogy a latin nyelvállapotot az őslatintól elválasztó időköz nem nagyobb, mint ami a ma beszélt neolatin nyelveket választja el az időszámításunk kezdete táján beszélt latintól. E megfontolás alapján az őslatin — más szavakkal az italióta-finnugor — nyelvi egység felbomlásának idejét legfeljebb kétszer 1900 évvel ezelőtre, tehát az időszámításunk előtti XVIII. századra kell tennünk. Legkorábban e tájt szakadhattak el az italiótára menendő törzsek az őslatin nép kelet-európai szállásterületeiről, amelyek minden valószínűség szerint az Alpések keleti nyúlványaitól a Fekete-tenger északi partvidékéig terjedtek. De az sem lehetetlen, hogy L. Homo-nak van igaza, aki az i.e. 1500 év tájára teszi az italióták megjelenését a Pó síkságán (Civ 20—21).

Az őslatin szállásterület feltétlenül a kelták és a germánok szomszédságában keresendő, hiszen az összehasonlító nyelvtudomány azt már kétségbevonhatatlan bizonyossággal megállapította, hogy a kelta, germán és itáliai nyelvek az indoeurópai roppant családon belül szorosabb rokoni kapcsolatban álló csoportot alkotnak; különösen szoros ez a kapcsolat a kelta és az itáliai nyelvek közt. Másrészt azonban ez a szállásterület a görögök lakta Bal-

kán félszigettől sem lehetett messze, mert a latinban és a magyarban több olyan őslatinból örökölt szó van, melyek az őslatinban görög eredetűek. Ilyenek például az *oleum* és a *scarabeus*:

oleum < ősl **olaivom* (< ősgör **elaivon* > gör *elaion*) > proto-fu **ulojwu* > fu **uwoju*, **woju* > ugor **woj* > magyar *vaj*; ez a fontos művelődési szó megvan az egész finnugorságban, vö vogul *woi* 'halzsír', finn *voi* 'vaj', mordvin *vaj* és *oj* 'olaj; vaj; zsír', lapp *vuojj* 'olaj; zsír' stb.;

scarabeus < ősl **scarabeios*, nyj **scarabaios* (vö gör *skarabeios*) > fu **skjoroboju* > ug **scsoroboj* > magyar **csaraboj*, ragozva **csarabojok* > **csarabohok* > *cserebohok*, innen elvonva *csereboh* (r), sok alakváltozattal; a mai *cserebogár* egyszerejtéssel **csereboh-bogár* összetételből, mint *takaró-ruha* < *takaruha* (Magyarózd); az olasz alak *scarafaggio*.

(A kérdés bővebb megvilágítását l. a Függelékben.)

A jövő kutatás feladata tisztázni, hogy vajon a görög hatás a későbbi finnugor nyelven az őslatin nyelvegység felbomlása után is kimutatható-e. Ha igen, akkor ebből az következik, hogy a későbbi finnugor törzsek tovább is érintkezésben maradtak a görögökkel. Mondanom sem kell, hogy e kérdés eldöntésében nélkülözhetetlen az összes finnugor nyelvek adatainak számbavétele. Itt csak annyit szeretnék jelezni, hogy nem csupán a finnugor nyelvekben akadáhatnak közfinnugor kori görög eredetű szók, hanem természetesen a görögben is finnugor eredetű szók; és ez a megjegyzés persze az őslatin—görög nyelvi kapcsolatokra is érvényes.

Az Itáliába nyomult törzsek ajakán 1000—1500 év alatt az egykori őslatin nyelv átalakult latinná (és természetesen oszkká meg umberré). Ugyanezen idő alatt a Kelet-Európában maradt törzsek ajakán az őslatin alapnyelv egyik nyelvjárása átalakult a finnugor alapnyelvvé, amely ilyenformán nagyjából egyidejű a klasszikus latin nyelvvel.

Magától értetődik, hogy ez a klasszikus latinnal körülbelül egyidőben viruló pásztori alapnyelv sokkal jobban hasonlított a latinhoz, mint a mai finn, észt vagy magyar. Ha leszámítjuk az itáliai dialektusokat, a világ összes ak-

koriban beszélt nyelvei közül éppen a finnugor alapnyelv volt a latin legközelebbi rokona. Ezt azért hangsúlyozom különösképpen, mert a nyelvtudományban járatlan és a nyelvfejlődés meglepő fordulatait nem ismerő laikusok — és ilyen laikusok sajnos gyakorló nyelvészek közt is szép számmal akadnak — azt hiszik, hogy a finnugor ragozó nyelveket, amelyek ráadásul még a nyelvtani nemeiket sem ismerik, áthidalhatatlan szakadék választja el az indoeurópai nyelvektől. Ez a szakadék csak a hozzá nem értők hagymázás álmaiban létezik.

A finnugor alapnyelv hangrendszere az őslatinétól nem különbözött jobban, mint a latiné, bár a latinétól már jócskán eltért, hiszen a két rendszer széttartó irányban fejlődött.

A latin-ági hangfejlődés legjellegzetesebb sajátossága az, hogy az őslatin *ph*, *th*, sőt olykor még az őslatin *ch* hangnak is *f* a folytatása: *fero*, *facies*, *fel* < ősl **phero*, **thacies*, **chels*.

A finnugor-ági hangfejlődést viszont elsősorban a nagyarányú jésülés jellemzi, melynek következtében például az őslatin *p* és *b* hangok egyik folytatása *t*, illetve *d* a mai magyarban:

-plet (vö *complet*) < ősl **pelet* > proto-fu **pjele* > fu **ptele* > ug **tel* > magyar *tel* (r), visszaható alakja *telik*, ennek műveltetője, mely a régi magyar *tel* igét kiszorította, *tölt*;

pedim < ősl *ua* > fu **ptetim* > ug **tetim*, **tetüm* > magyar *tetív* > *tetü*, ragozva *tetvek*;

cannabāria < ősl *ua* > proto-fu **kennebjērje* > fu **kembdērje* > ug **kenderj* > magyar *kender*, tkp 'kendervetés', vö francia *chènevière* 'kendervetés' (már a cse-remisz *kiñe* 'kender' nem a francia *chènevière*, hanem a francia *chanvre*, latin *cannabis* megfelelője).

(A magyar, a latin és az őslatin hangrendszer összefüggéseinek részletes kifejtését l. a hangtani részben.)

Különbözött a latin és a finnugor mondat szórendje is. Míg az őslatinban az esetvonzó határozószócskák szórendje vagylagos volt, tehát olykor a vonzatszó elé, máskor mögéje kerültek, a latinban e szócskák határozottan prepozíciókká, a finnugor alapnyelvben határozottan posztpozíciókká váltak. Bizonyosan tudjuk, hogy az ősl-

latinban a későbbi latin prepozíciók szórendje még vagylagos volt, hiszen az umberben egy sor esetvonzó határozószócska az érdekelt névszó mögé esik és azzal fonetikai egységet alkot. Nyilván ez volt a helyzet a finnugor alapnyelvben is; a finnugor nyelvek ragozó rendszere kialakulásának éppen ez a mondattani alapja.

A latin prepozíciókról a kérdést kitűnően ismerő A. Meillet és J. Vendryes *Comparéjában* a következőket olvassuk:

„A prepozíció elnevezés éppoly kevésbé találó, mint a *praeverbium* is. Eredetileg önálló határozói beszédrész ez, melynek sem az igéhez, sem a névszóhoz képest nem volt rögzített helye. Mikor a vonzat kialakult, a prepozíció gyakran a vonzatszó mögé került. A régi keletű görög nyelvemlékek a prepozíció hátravetésének számos példáját mutatják.

A latinban is rendszerint a vonzatszó után teszik az olyan prepozíciókat, mint *tenus, causā, ergo*, ritkábban *circum, post, cōram, iuxta* stb. Ha a vonzatszó személyes névmás, a *cum* prepozíció mindig utána következik (*mēcum, tēcum, sēcum, nōbiscum, vōbiscum*), igen gyakran akkor is, ha a vonzatszó vonatkozó névmás (*cum quō, cum quibus* mellett *quōcum, quibuscum*). Plautusnál *quō ab*, Vergiliusnál *quī sine* és Horatiusnál *quōs inter* alakokkal találkozunk.

Az itáliai rokonnyelvekben a prepozíció hátravetése gyakoribb, mint a latinban. Az umberben az *-ar, -com, -en, -per, -to* „prepozíciók“, az oszkban az *-en* „prepozíció“: vonzatszavuk mögött foglalnak helyet. A görögben a határozói *-de* elemet mindig hátravetik; pl. *Athēnaze* (< **Athēnas-de*), *oikade, chamāze* stb. Olyan nyelvi elemről van itt szó, melynek más nyelvekben prepozíciók felelnek meg“ (Comp 480).

Gyökeres különbséget jelent a neolatin és a finnugor nyelvek közt az is, hogy az utóbbiak nem ismerik a nyelvtani nemeket. Ebből az utóbbi körülményből azonban nem szabad arra következtetnünk, hogy a finnugor nyelvek a múltban sem ismerték a nyelvtani nem kategóriáját. Ismeretes az angol nyelv példája. „Az ó-angol névelő egyes számában a három nyelvtani nemnek három egymástól különböző alak felelt meg: *sé, séo* és *daet*, sőt ezeknek a

ragozásuk is teljes volt, négy-négy esettel minden számban. Később ez a ragozás egyszerűsödött. Előbb az alanyesetben az analogikus *dé, déo, daet* jött használatba, majd hím- és nőnem egyaránt *dé* alakot öltött, végül eltűnt a semleges alak, és ilyenformán az egyes számban egyetlen alak vált általánossá, amely ráadásul egybeesett a többes számi alakokkal. Annak következtében, hogy ragozhatatlanná vált, a névelő megfosztotta a nyelvet a nyelvtani nem kifejezésétől...“ (Lang 111—2). Mellékesen hadd említsük meg azt is, hogy az angol C. D. Buck ezt a „veszteséget“ nyereségként könyveli el: „A nyelvtani nem ki-küszöbölése pozitív nyereségnek látszik ...“ (Buck 58).

Valószínű, hogy a finnugor alapnyelvben még legalábbis számos nyoma volt a nyelvtani nemek őslatin kori megkülönböztetésének, de egyben már elhatározó súllyal jelentkeztek azok a körülmények, melyek a finnugor egyes nyelvek fejlődése rendjén a nyelvtani nemek kategóriájának teljes eltűnéséhez vezettek.

A nemeket a latinban a szóvég jelöli. A finnugor alapnyelvben a szóvéget legtöbbször elnyelte a vonzatszóhoz tapadó posztpozíció (a későbbi rag), és ezzel a nyelvtani nemek jelölése a szóvégen lassacskán lehetetlenné vált. A szóvégi magánhangzók fejlődését ugyanis a szótó utáni és a rag előtti helyzet mereven a hangzóilleszkedés útjára terelte. És valóban, például a magyarban a névszók nem hím- és nőneműek kategóriájára, hanem ragjaik hangszíne szerint mélyhangúakra és magashangúakra oszlanak (házba, szélbe).

A névszóknak, mint mondtuk, az angolban sincs nemük. Az angol azonban mégis ismeri a természetes nemekkel egybeeső nyelvtani nemeket is; van hímnemű s van nőnemű személyes névmása: *he, she*. A személyes névmások a legtöbb indoeurópai nyelvben korábbi hím- és nőnemű mutató névmásokból alakultak: a román *el, ea* 'ő' a latin *illum, illam* folytatása. A finnugor alapnyelvben a visszaható névmás alakult személyes névmássá. A visszaható névmásnak éppúgy nincs neme, mint ahogy az első és a második személyű névmásoknak sincs. Így aztán a finnugor nyelvekben a visszaható névmásból fejlődött személyes névmás természetesen nem őrizhette meg a nyelvtani nemeket.

Mindezek a körülmények odavezettek, hogy a finnugor nyelvekből a nyelvtani nemek kategóriája idővel kiveszett.

Jelentős különbség mutatkozik az indoeurópai számrendszer és a finnugor nyelvek számrendszere közt. Meg kell azonban jegyezni, hogy egyrészt mélyreható egyezések is akadnak, másrészt pedig van különbség az ősrokon finnugor és szamojéd nyelvek számrendszere, sőt az egyes finnugor nyelvek számrendszere közt is. E különbség alapja a föld- és időmérés, elsősorban az időmérés különbsége. Az indoeurópai és a magyar számrendszer viszonya terén még nagyon sok a kutatásra váró kérdés. Itt csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy bár a finnugorok őslatinból örökölt számrendszerüket megújították, több finnugor és indoeurópai számnév ma is egyezik:

vīginti < ősi *vīcōnti > proto-fu *wikónszi > fű *wkōszi > ug *khūsz > magyar *húsz*, vogul *chus* 'ua';

quinta < ősl *pinta (ie *pincta) > proto-fu *pinte és *winte > fu *wīte > ug *wit > magyar *öt*, vogul *āt* 'ua'; vö osztják *wet* 'ua', finn *viite-* 'ua'; vö még orosz *pjaty* 'ua', albán *pesë* 'ua', török *pes*, *bes* 'ua';

septima < ősl *septma > fu *septme > ug *septm, nyj *setm > magyar *hetv > *hét*, vogul *sāt*, 'ua', osztják *jā-wet* 'ua'; vö még török *jedi*, *jetti* 'ua';

*decimta < ősl ua > fu *tekīte > ug **tekhit-* > magyar **tehiz-*, **teiz-* > *tíz*; vö horvát *deset* 'ua', litván *deszimtas* 'ua'.

Természetesen számnevekkel nem mindig számnevek egyeznek. Így például a magyar *két* latin megfelelője *cuncta*:

cuncta < ősl ua > fu *kikte > ug *kikht > magyar *keht > *kejt > *két*, eredetileg 'mindkét'; a latin szó tkp *conjuncta* etimologikus alakváltozata, tehát rokona a latin *jugum* szónak, melynek szintén van 'kettő' jelentése, vö *jugum aquilarum* 'két sas', továbbá török *iki* 'kettő'.

Máskor az egyezés csak néhány finnugor s néhány indoeurópai nyelvre terjed ki. Így például az ófelnémet *einlif* '11', *zwelij* '12' összetételek *-lif* tagja azonos a cse-misz *lu* '10' szóval.

A lényeg az, és a későbbi kutatásnak feltétlenül ebből a tételből kell kiindulnia, hogy a finnugor népek valami-

kor, például az őslatin korban, maguk is az indoeurópai alapnyelvből örökölt számrendszert használták.

A finn és a magyar távolabbi rokonok, mint a francia s a román; viszont a magyar és a vogul közt nem nagyobb a különbség, mint a francia s a román közt. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a finnugor nyelvközösség korábban, az ugor nyelvközösség pedig valamivel később szűnt meg, mint a beszélt latin nyelv közössége, amely a IV. század végéig tartott.

A finnugor nyelvközösség az i.e. II—I. évszázad táján bomolhatott fel. Az észak felé vonuló finnségiak a finnugor alapnyelvből örökölt számrendszert tovább módosították: a hetestől kezdve kicserélték a számneveket.

Az ugor-ági nyelvek rokonságának közelségéből arra következtethetünk, hogy az ugor nyelvközösség legalább az V. századig, Attila birodalmának széthullásáig tartott. Valószínű is, hogy éppen a hun birodalom felbomlását követő századok szakadatlan kavargása, a roppant népmozgás kezdte meg az addig szorosabban együtt élő ugor törzsek kapcsolatának fellazítását. A magyarok és many-sik végleges különválására a IX. században került sor, amikor a magyarok Álmos, majd Árpád vezérletével teljesen átrendezték szállásterületeiket.

Feltehető, hogy már a VI. század vége felé megkezdődött az ugor dialektusok egyre határozottabb elkülönülése. Éppen a honfoglalás táján zárulhattak le az olyan jellegzetes magyar-ági hangváltozások, mint amilyenek például ugor *s-* > magyar *h-*, ugor *p-*, *pw-* > magyar *pf-* > *ff-* > *f-*, valamint ugor *kh-* > magyar *ch-* > *h-*, némelykor *Ø-* is. Az őslatin eredetű magyar szavak hangteste éppen a X. században vette fel azt a sajátosan magyar alakot, amely a magyar nyelv és a finnugor nyelvek szókincsének azonosítását annyira megnehezíti.

8. A PALEOLATINISZTIKA

A finnugor—indoeurópai, közelebről a magyar—latin nyelvrokonság felderítése a magyar szókincs történetének állítólagos megismerhetetlenjeit ha nem is mindjárt megismertekké, de mindenesetre megismerhetőkké minősítette

át. Ebből a körülményből természetesen új nyelvtudományi feladatok adódnak.

Ha azt az indoeurópai eredetű közösen beszélt nyelvet, melyből itáliai, majd neolatin és finnugor nyelvek egyaránt származnak, őslatinnak (paleolatinnak) nevezzük, akkor az e nyelvvel foglalkozó tudományt paleolatinisztikának, a tudomány művelőjét pedig paleolatinistának nevezhetjük.

A paleolatinisztika fő feladata a latin és a finnugor nyelvek összehasonlítása és e hasonlítás alapján az egykor közösen beszélt őslatin nyelv szó-, formáns- és hangkészletének minél teljesebb és minél pontosabb rekonstruálása.

Az őslatin nyelvállapot kikövetkeztetésének minden tekintetben nagy a jelentősége. Az őslatin hangrendszer az indoeurópai hangrendszer latin-ági fejlődésének egyik fontos állomása, rekonstruálása tehát értékes adalék a latin hangrendszer fejlődéstörténetének rajzához. Hiszen helyesen tanítja Bárczi, hogy „a hangrendszereket a maguk átalakulásában, történetében“ kell vizsgálnunk. „A végső cél — mondja — az, hogy megállapítsuk, miképpen fejlődött az egész hangrendszer, milyen formális átalakulásokon ment keresztül, milyen funkcionális szerepük volt az egyes hangoknak, milyen volt a fonémák, az emfatikumok és variánsok állománya és terheltségi aránya a fejlődés egymásutánjában, hogyan függtek össze a fonémák, milyen korrelációs kapcsolatokat alkottak stb., milyen az egész hangrendszer története, hogyan alakult ki tehát a mai hangrendszer, melyből társadalmi érintkezésünk eszköze, nyelvünk felépül. A hangrendszer ilyen történeti felderítésétől azonban még igen távol vagyunk, nemcsak azért, mert a funkcionális szemléletű hangtan maga is fiatal tudomány, a történeti fonológia pedig inkább csak elvben van meg, hanem azért is, mert a kutatások elé igen nagy nehézségek tornyosulnak. Adataink maguk is hézagosak, de még kevésbé lehet megállapítani a feltárt hangváltozások pontos időrendjét, s ennél fogva a változások egymáshoz való viszonyulását, amelyen a rendszer alapszik. E nehézségek természetesen fokozódnak, amint az adattalan korba érünk“ (Bev 60).

Sem a nehézségeket nem akarom kisebbiteni, sem eredményeimet nem felnagyítani. Szemmel látható azonban, hogy Bárczi a kutató előtt álló nehézségeket — szokása szerint — eltúlozza.

A paleolatinisztika éppen arra képesít bennünket, hogy az indoeurópai hangrendszer latin-ági fejlődésének egyik pontján megrajzoljuk a fonémák szinkronikus összefüggéshálózatát, tehát — a finnugor nyelvek tanúvallomásainak felhasználásával — az eddiginél pontosabb, részletekre inkább kiterjedő képet alkossunk magunknak a latin hangrendszer fejlődéséről. Másrészt az őslatin hangrendszer közvetítésével jól leírható a finnugor alapnyelvi és a latin hangrendszer viszonya. Ennek jelentősége a finnugrisztika továbbfejlődésében óriási, hiszen a finnugor alapnyelv hangrendszerének rekonstruálásában eddig kizárólag a finnugor nyelvek egyelőre elégtelen számú adataira kellett támaszkodni, most viszont a finnugor nyelvek alapján eddig levont következtetéseket részben alátámasztják, részben kiteljesítik vagy éppen helyesbítik a latin nyelv — sőt az őslatin közvetítésével tulajdonképpen minden kentum nyelv — adatai. A paleolatinisztika ekként elmozdíthatja a holtpontról a kátyúba süllyedt finnugrisztikát.

Magától értetődik, hogy a latin és a magyar nyelv egybevetése után és az egybevetés eredményeinek felhasználásával azonnal meg kell kezdeni minden egyes finnugor nyelvnek a latinnal való összehasonlítását.

A következő lépés pedig a finnugor és a germán nyelvek egybevetése.

Már említettem, hogy a finnugor—indoeurópai rokoni kapcsolatok feltárásának munkáját bizonyos szóegyezések alapján eredetileg éppen a magyar és a germán nyelvek tüzetes egybevetésével akartam kezdeni. Mindig bámulatba ejtett, hogy a magyar szótörténészek képesek véletlennek tekinteni az olyan meglepő egyezéseket, mint például az angol *wet*, *bid*, *bear* ~ magyar *víz*, *bíz*, *bír* vagy, német *fang ich* ~ *fog-ok*, *mahlen* ~ *mállan-i*, *Feld* ~ *föld* (vö SzSz: „a német *feld* ’mező’ főnévvel való rokonítás sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem fogadható el⁽⁴⁾), *bitten* ~ *bízn-i*, *Wahl* ~ *válik*, *wundern* ~ *undor-odik*, *Loch* ~ *luk*, *lyuk*, *lik*; *Lager* ~ *lak*, *wog* (*wie-*

gen-ből) ~ *vág, vag-dal-kozik, dulden ~ toldan-i, Bogen ~ buk*, pl. **buk-fétt* 'bukfött' > *bukfenc* stb.

Az őslatin nyelvállapot kikövetkeztetésében a germán nyelvek tanúvallomásának jelentősége vetekedik a latinéval. Természetes, hogy mivel a germán alapnyelv nem maradt fenn, s mivel a germán származéknyelvek a germán alapnyelv szókincsét csak részben őrzik, a magyar szókincs őslatin eredetű rétegének elkülönítésében nekem elsősorban a latinra kellett támaszkodnom. A kutatások elmélyültével azonban különösen a nyelvtani elemek azonosításában óriási lesz a germán nyelvek vallomásának jelentősége. Nyilvánvaló például, hogy a német és a magyar infinitívusz hasonlóságát csakis az eredet közössége magyarázhatja: *fangen ~ fogn-i*; a magyar főnévi igenév *-i* eleme azonos a *hová* kérdésre felelő *-é* raggal.

Bízást remélhető, hogy a finnugor és a germán nyelvek egybevetése előre fogja lendíteni a kissé szintén elrekedt latin—germán nyelvhasználást is. Ismeretes, hogy a germán szókincs jelentékeny tömege nincs indogermán szavakkal azonosítva: „*Beträchtlich ist der Unterschied zwischen dem indogermanischen und dem germanischen Wortschatz*“ (Gesch 37). Ezek egy része lehet jövevény, például éppen finnugor eredetű jövevény, mint *ügy*, régi *igy* > német *Eid* 'esküvés' stb., más része azonban bizonyára indoeurópai eredetű, csak megmagyarázatlan.

Roppant tévedés volna az a hiedelem, hogy a germán—latin (de általában: az indoeurópai) szóhasználat lehetőségei már kimerültek, hogy minden azonosítható germán és latin szó már azonosított. Nem lebecsülése az eddig elért eredményeknek, ha azt állítom, hogy nagyjából ma is érvényes, amit latin—német szótára előszavában H. Menge egy fél évszázaddal ezelőtt írt: „Jóllehet az indogermán nyelvhasználatnak számos nagyszerű, olykor egyenesen szemképrázató eredményt sikerült elérnie, kertilés nélkül be kell vallanunk, hogy a máig elért biztos tudományos eredmények az ezután elérendőknek csak töredékét jelentik. Még igen sok a megoldatlan hangtörténeti probléma, és majdnem feltáratlanok azok a lélektani törvényszerűségek, melyek a jelentésváltozásokat ír-

nyitják. Ugyanezzel a nyíltsággal és szerénységgel kell elismernünk ama vélemény jogosságát is, hogy az idáig elért eredmények ellenére az etimológia terén ma összehasonlíthatatlanul kevesebbet tudunk, mint amennyire harminc vagy éppen ötven évvel ezelőtt számítottunk“ (LatDW VIII—IX).

Ebben a vonatkozásban egyetlen példát hozok fel. Úgy vélem, hogy a germán—latin szóhasonlítás új lendületet venne, ha a német gyökérszókat latin praeverbiumos szókkal kezdenék egybevetni. Eredményeim azt bizonyítják, hogy az őslatin már mindenesetre ismerte legalább az *ex-*, *in-*, *co-* (*com-*), *sē-*, *ob-*, *prō-*, *dē-*, *inter-*, *ad-*, *sub-* és *dis-* praeverbiumokat. Joggal feltehető a kérdés: vajon ezek a praeverbiumok nem voltak-e meg már az italo—kelta—germán együttélés idején? A *co-* biztosan megvolt, amint ezt az igeragozásban oly nagy szerepet játszó német *ge-* minden kétséget kizáró módon tanúsítja (névszói egyezés: *commūnis* ~ *gemein*). De meg lehetett például *sē-* is, hiszen a latin *sēparat* ~ magyar *seper* szóegyezés mellé bátran odaállítható társul a német *sperrēn* 'elrekeszt'; jelentéstanilag kitűnően egyeztethető a latin *sēlectus* és a német *schlecht* is.

Előrelátható, hogy a finnugor nyelvek mindegyikének a latinnal, majd a germán nyelvekkel való gondos összehasonlítása révén lassanként a finnugor nyelvek hangtörténetének minden részlete olyan pontosan megrajzolható lesz, mintha csak írásos adatok tartották volna fenn számunkra az őslatin és a finnugor alapnyelvet. Korai volna még a végső szót kimondani, de úgy látszik, hogy az őslatin és a klasszikus latin közt a különbség nem nagyobb, mint a klasszikus és a vulgáris latin közt. Semmi okunk sincs hát arra, hogy a finnugor nyelvek történetének bármely problémáját is eleve megoldhatatlannak nyilvánítsuk.

Az a körülmény, hogy a romanisztika némileg módosított módszerével a magyar hangrendszer fejlődéstörténete az őslatin nyelvállapot korától napjainkig szakaszról szakaszra nyomon követhetővé válik, természetesen új utakra tereli a szótörténeti kutatásokat mind a finnugor, mind a neolatin nyelvek vonatkozásában.

Így például a finnugor és a neolatin nyelvek összehasonlítása révén mindenekelőtt továbbmélyíthetők a vulgáris latin nyelvre vonatkozó ismereteink. A román *uit* 'felejt' és a francia *oublier* 'ua' alapján a romanisták azt már rég megállapították, hogy a vulgáris latinban létezett egy **oblīto*, **oblītāre* alakú ige, az *oblītum* igenév származéka. Arra a kérdésre azonban, hogy vajon ez az **oblīto* a vulgáris latinban megőrzött régiség-e vagy újítás, a romanisztika eszközeivel nem lehetett válaszolni. A paleolatinisztika legalábbis egy lépéssel közelebb visz bennünket a kérdés megoldásához. A magyar *felejt* ugyanis nagymértékben valószínűsíti a vulgáris latin **oblīto* őslatin eredetét:

*oblītāt < ősl **opi-leivitat* (a latin *ob-* görög megfelelője *epi-*!) > fu **pelejite* > ug **peleit* > magyar *felejt* > **felejd* > *feled*.

A román *ceață* 'kőd', *îndrept* 'megigazít' kikövetkeztethető vulgáris latin előzménye **caecia*, **dīrecto*. A romanisztika jelenlegi eszközeivel lehetetlenség megmondani, hogy vajon ezek a szavak új alkotások-e, avagy megőrzött régiségek. A paleolatinisztika eszközeivel, a magyar *kőd* és az elavult *törlīt* szavak alapján nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy ezek a szavak őslatin eredetűek:

*caecia < ősl **caicia* > fu **kejkje* > ug **kejkj*, **kejty* > magyar *kögy* > *kőd*;

*dīrectat < ősl **dvīrectat*, nyj **dvirrectat* > proto-fu **twirrekte* > fu **tūrrekte* > ug **tūrrekht* > magyar **tūrleht* > *törlejt* > *törlīt*, tkp 'megigazít', innen 'rendbe tesz, annak rendje és módja szerint megcsinál'.

Gyökeresen új módon vetődik fel a finnugor nyelvek jövevényszavainak kérdése is. Ami mindjárt finnugor kori vagy ugor kori jövevényszavainkat illeti, azok sorából törlni kell a *név*, *víz*, *só*, *hét*, *tíz* stb. kategóriájába tartozó úgynevezett indoeurópai eredetű szavakat. Ezek ugyanis csakugyan indoeurópai eredetűek, de nem jövevények, mivelhogy a finnugor nyelvcsalád maga is az indoeurópai nyelvcsaládok sorába tartozik.

Török eredetűnek tartott jövevényszavaink kérdését is új vizsgálat alá kell vetni. Amíg az ellenkezője nem bizonyosodik be, ezeknek a szavaknak zömében a finnugor—

török, illetve az urál-altaji nyelvrokonság jeleit kell látni, amelyek kiindulásul szolgálhatnak az urál-altaji—indoeurópai nyelvrokonság felderítéséhez.

Végezetül pedig teljesen új megvilágításba kerülnek szláv szavakkal egyező szavaink is. Mivel ez ideig hiányzott eredeti szavaink eredetiségének pozitív kritériuma, a kutatókban — különösen a szláv kutatókban — mindig hajlandóság volt arra, hogy az akármilyen bizonytalan vagy éppen teljesen ismeretlen eredetű szláv szavakkal egyező magyar szavakat is szláv eredetűeknek minősítsék. Így minősítette Miklosich szláv eredetűnek például *bálvány* és *szokmány* szavainkat, mert persze feltétlenül összefüggenek bulgár *balvan* 'gerenda', lengyel *batwan* 'bloc, idole, imbécile', bulgár *sukman* 'Kaftan', lengyel *sukmana* 'Bauernrock' szavakkal. Már az óvatosabb Kniezsa szerint „mindaddig, amíg a szláv szavak eredetét nem tisztáztuk, a magyar szóról sem lehet határozott véleményt mondani“ (SzLJ 592). Általában szláv eredetűnek minősítik *beszéd* szavunkat is. A szláv eredetet ezúttal Kniezsa sem vonja kétségbe, de megjegyzi, hogy a szláv szó két ajánlott származtatása közül „egyik sem megnyugtató“, és hogy a magyar szó hangalakját illetően „tisztázatlan a szóvégi -a hiánya“ (SzLJ 91).

A magyar és a latin szókincs teljes azonosítása az ilyen bizonytalanságokat megszünteti. Egyrészt lehetővé teszi a magyar nyelv szláv eredetű jövevényszavainak pontos elkülönítését, másrészt pedig, természetesen, biztos alapot teremt az ószláv nyelv ősmagyar eredetű szavainak vizsgálatához is.

Eddigélé a magyar és az ószláv nyelv egyező szavainak vizsgálatát a finnugor—indoeurópai nyelvrokonság semmivel sem indokolt dogmatikus tagadásának álláspontjáról végezték. Így például még a mind közt legóvatosabb Kniezsa is *vidra* szavunk szláv eredete mellett azzal érvel, hogy „a szláv szó pontosan egyezik az indoeurópai nyelvek szavaival“, ezért szerinte ab ovo elfogadhatatlan, hogy a szláv szó a finnugor nyelvek valamelyikéből származzék. Mármost: csakugyan lehetséges, hogy a *vidra* szláv jövevényszavaink közé tartozik. De nem azért, mert „a szláv szó pontosan egyezik az indoeurópai nyelvek szavaival“, hiszen a magyar is az indo-

európai nyelvek közé tartozik, hanem azért, mert a magyar szó — úgy látszik — nem őslatin eredetű. Így például a román *vidră* sem azért jövevény, mert „a szláv szó pontosan egyezik az indoeurópai nyelvek szavaival“, hanem azért, mert a román *vidră* nem latin eredetű, tehát vagy a szláv, vagy a magyar szó átvétele. És megfordítva: lengyel *poł* 'fél', *batwan* 'bálvány', *biesiada* 'vendégség', *sukmana* 'szokmány', valamint szláv társaik azért magyar eredetűek, mivel a nekik megfelelő magyar szavak egytől egyig mind őslatin előzményre vezethetők vissza:

parilis, parile < ősl **parili*, nyj **parli* > **palli* > fu **PELLI* > ug **pel* > magyar *fél*, vogul *pāl*; a szláv szó az ugor **pel* átvétele;

monumentum < ősl **monumont* > fu **monumon* > ug **boluwon* > magyar **boluvan* > *balván* > *bálvány*;

fatenda < ősi **phatenda* > fu **beszente* > ug **beszent* > magyar *beszéd*;

tegumentum < ősl **tegumont*, nyj **togumont* > fu **szokumon* > ug **szukumon* > magyar **szukman* > *szokmány*.

E magyar szavak szláv eredete mellett az is érvnek látszott, hogy ezek a szavak elszigeteltek. A latin nyelv nézetéből azonban megmutatkozik más magyar szavakkal való kapcsolatuk is. Azt már láttuk, hogy *fél* szavunk *férj*, *fér* és *seper* szavakkal együtt alkot egy történeti vagy etimológiai szócsaládot. A *szokmány* társai a *zeke* és a *kacagány*;

togula < ősl ua, nyj **tegula* > fu **szekile* > ug **szekel* > magyar ua > **szeke* > *zeke*, mint *estvel* > *este* és *szaj* > *zaj*,

*contegimentum > ősl **contegumont*, nyj **contogumont* > fu **kuszokumon* > ug **kuszukumon*, nyj **kuszukmon* > magyar **koszokwan* > **kocgván* > *kacagány*.

Meggyőződésem szerint az a körülmény, hogy a paleo-latinisztika eszközeivel a szláv nyelvek ősmagyar eredetű szavainak rétege pontosan elkülöníthető, jótékonyan fogja előrelendíteni a szlavisztikát is.

A következő fejezetekben tüzetesebben megrajzoljuk egyrészt a magyar és a latin hangrendszer, másrészt a magyar és a latin alaktan történeti kapcsolatait.